

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

Güzel Sanatlar Fakültesi
Akdeniz Sanat Dergisi
2019 Cilt 13 Sayı 23 Özel Ek Sayı
Ulusal Hakemli Dergi
ISSN:

21.ULUSLARARASI
ORTAÇAĞ ve TÜRK DÖNEMİ KAZILARI ve SANAT TARİHİ
ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU /
21 INTERNATIONAL
SYMPOSIUM ON MEDIEVAL AND TURKISH PERIOD
ARCHAEOLOGY AND ART HISTORY STUDIES

25-27 Ekim 2017

Toplantı Yeri / Venue:
Akdeniz Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Konferans Salonları-ANTALYA

Düzenleme Kurulu /Regulatory Board:
Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ
Prof.Dr.Osman ERAVŞAR
Prof.Dr. Yıldıray ÖZBEK

Bilim Kurulu:
Gülrü KAFADAR
Serpil BAĞCI
Halit ÇAL
Zeynep Yasa YAMAN
Bozkurt ERSOY
İnci Kuyulu ERSOY
Remzi DURAN
Ali BAŞ
Haldun ÖZKAN
Kenan BİLİCİ
Mehmet İBRAHİM
Macit TEKİNALP
Michael DUGGAN
Ali Osman UYSAL
Mustafa DENKTAŞ

Hakan ÖNİZ
Burcu CEYLAN
Yıldıray ÖZBEK
Osman ERAVŞAR
Abdullah KARACAĞ
Erdal ESER
Recai KARAHAN
Machiel KIEL
Gülğün KOROĞLU
Lorenz KOHN
Scott REDFORD
Mark KRAMOSKI
Mustafa ÖZER
Kubat Bek TABALDIEV
Nilay ÇORAGAN

Onur Kurulu:
M. Oluş ARIK
Rüçhan ARIK
Rahmi Hüseyin ÜNAL
Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU
Gönül ÖNEY
Ayşıl Tükel YAVUZ
Örcün BARIŞTA
Semavi EYİCE
Gönül ÇANTAY
Doğan KUBAN
Haşim KARPUZ
Selçuk MÜLAYİM
Günsel RENDA
Zeki SÖNMEZ
Ara ALTUN

Sempozyum İletişim Adresi/Symposium Communication Information :
Akdeniz Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü-Antalya
web:http://uotk.akdeniz.edu.tr
e-posta: sanat@akdeniz.edu.tr
tel.No:0242 310 6200 (Dekanlık Özel Kalem) (NOT: İlgili kişiye yönlendirme yapılacaktır.)
Faks No:0242 310 6213

Akdeniz Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi
Dumlupınar Bulvarı 07058
Kampüs Antalya / TÜRKİYE

akdeniz sanat dergisi

AKDENİZ SANAT DERGISİ GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ AKDENİZ SANAT DERGISİ GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ AKDENİZ SANAT DERGISİ GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ AKDENİZ SANAT DERGISİ GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ

**T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ**

**T.R.
AKDENİZ UNIVERSITY
FACULTY OF FINE ARTS**

YIL / YEAR: 2019 (TEMMUZ / JULY)
Cilt / Volume: 13 Özel Ek Sayı / Supplement
ISSN: 1307 - 9700

AKDENİZ SANAT DERGİSİ

Akdeniz Sanat Dergisi Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi bünyesinde yayın yapan hakemli bir dergidir. Yılda iki kez Ocak ve Temmuz aylarında yayımlanır.

THE JOURNAL OF AKDENİZ SANAT

The Journal of Akdeniz Sanat is a peer-reviewed journal of Akdeniz University, Faculty of Fine Arts. It is published twice a year (January - July).

**2019
ANTALYA**

Akdeniz Sanat Dergisi Özel Ek Sayısı 21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda sunulan bildirileri içermektedir. Sempozyumda sunulan bildiriler seçilerek hakem değerlendirmesinden geçirilmek suretiyle dergiye alınmıştır. Bu bağlamda özel sayı hazırlanırken yayın ilkeleri mümkün olduğunca korunmuş, ancak bazı makalelerin içerikleri derginin yayın ilkelerini zorlayıcı olmasına karşılık, yayınlanmak durumunda kalmıştır. Bildiriler, hem özeti hem de makale haline getirildiğinde hakem değerlendirme sürecinden iki kez geçirilmiştir. Bunlarla birlikte makalelerin her türlü bilimsel, etik, yazım ve görsel-şematik kullanım sorumluluğu yazarların kendisine aittir.

EDİTÖR / EDITOR

Osman ERAVŞAR
Elif KARABACAK

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD MEMBERS

Osman ERAVŞAR
Mustafa DENKTAŞ
Yıldıray ÖZBEK
Burcu CEYLAN DUGGAN
Abdullah KARAÇAĞ

SAYFA TASARIMI / LAYOUT DESIGN

Yasemin KILIÇ

SEKRETARYA / SECRETARY

Elif KARABACAK
Hacer TUNCER
Yasemin ECESoy

İLETİŞİM / CONTACT

Ad: Akdeniz Sanat Dergisi
E-posta: sanattarihiakdeniz@gmail.com
akdenizsanat@akdeniz.edu.tr
Telefon: +90 242 310 62 00

ADRES / ADDRESS

Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi
Akdeniz Sanat Dergisi Koordinatörlüğü
Dumlupınar Bulvarı 07058 Kampüs
Antalya / TÜRKİYE

* Bu Özel Ek Sayıda Yayınlanan Tüm Makalelerin Bilimsel ve Hukuki Sorumluluğu yazarların kendilerine aittir.

BU SAYININ HAKEM KURULU / REVIWERS OF CURRENT ISSUE

Ali BAŞ
Abdullah KARAÇAĞ
Ayşıl TÜKEL YAVUZ
Başak İPEKOĞLU
Bozkurt ERSOY
Burcu CEYLAN DUGGAN
Elvan TOPALLI
Emine TOK
Gönül ÖNEY
Gülay APA KURTIŞOĞLU
Halit ÇAL
Hakan ÖNİZ
Haldun ÖZKAN
Harun ÜRER
İnci KUYULU ERSOY
Kadir PEKTAŞ
Lale AVŞAR
Lale DOĞER
Lokman TAY
Mustafa DENKTAŞ
Meryem ACARA ESER
Nurhan ÖZKAN
Osman ERAVŞAR
Serkan KILIÇ
Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU
Şakir ÇAKMAK
Yıldırım ÖZBEK

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE

Osman ERAVŞAR
Mustafa DENKTAŞ
Yıldray ÖZBEK
Burcu CEYLAN DUGGAN
Abdullah KARAÇAĞ

ULUSLARARASI DÜZENLEME KURULU / INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE

Kubat Bek TABALDIE

Hakan ÖNİZ

Błażej STANISLAWSKI

Scott REDFORD

Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler

Yaşar ÇORUHLU*

ÖZET

Orta Asya'da Türk Sanatı'nın M.Ö.ki dönemlerden itibaren gelişimi, Proto-Türk, Hun, Göktürk, Uygur vb. çeşitli Türk devirlerini içerecek şekilde ve her türlü ayrıntısıyla henüz ortaya konulamamıştır. Oysa günümüzde Türklerle ve Türk bölgeleriyle ilgili kazılar ve araştırmalar sonucunda elde edilen kalıntı ve sanat ve kültür değeri olan nesnelere sayısı gün geçtikçe çoğalmakta ve büyük miktarlara ulaşmaktadır.

Bununla birlikte sözü edilen bu büyük malzeme grubunun, Türk Sanatı Tarihi ve Arkeolojisi açılarından değerlendirilmesi, önemli sorunlar ve zorlukları bünyesinde barındırmaktadır.

Bahsedilen şekilde, bazı değerlendirme zorluklarının olduğu sanat ve kültür nesnelere bulunduğu bir grup eser de ölü kemiği-kalıntısı saklama kaplarıdır. Bunlar batı literatüründe "Ossuary" ve Ortaçağ Araplarında "Nâvs" denilen ölü insan kemiklerinin ve bazen de kutsal sayılan kalıntıların saklandığı muhafazalardır.

Daha çok, Hindistan'dan doğarak Orta ve İç Asya ve Çin'e yayılan Budizm'den ve stupa kültüründen kaynaklanan bu kapların, yeterli sayıda örneği Orta Asya kazı ve araştırmalarında ele geçmiştir. Zerdüştlük ve atalar kültü, ateş kültü gibi inanışların da söz konusu muhafaza kaplarının doğuşunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserlerin en azından bazı örneklerinin Türklerle ve dolayısıyla Türk Sanatı Tarihi'yle alakası bulunmaktadır. Bu husus bir kısım Türk ve onlara çok yakın bozkır halklarının en azından M.Ö.2.yüzyıldan itibaren, daha net bir şekilde takip edebildiğimiz Budizm'e ve diğer inanışlara ilgilerinin bir sonucudur.

Bu bildiride amacımız Türkiye'de hiç değerlendirilmemiş bu kapları genel olarak ele almak ve Türk topluluklarının sanat tarihi ile ilişkisini belirlemek olacaktır.

Kemik kalıntı kapları çoğu kere bir lahit kadar büyük olmayan, dörtgen veya oval şeklindeki kaplardır. Bir kısmı basit ve sade, bir bölümü ise süslemeli ve insan veya hayvan figürlerini içeren bu kapların, içlerinde, daha çok kutsal veya önemli kişilerin kemikleri saklanırdı. Ele geçirilen örneklerin çoğunluğu pişmiş topraktan yapılmış olan ölü kemiği muhafaza kaplarıdır. Kimi madeni veya taş örnekler ve ayrıca ağaçtan yapılmış olan mahfazalar da vardır. Saklanan kemiklerin miktarı değişebilir ve hatta bazen insan kemikleri yanında hayvan kemikleri ve kutsal kişilere ait eşya türünden kalıntılar da bunların içinde yer alabilirdi.

Söz konusu kemik-kalıntı kaplarının ilk olarak Budizme daha sonra da diğer inanışlara bağlı olarak ortaya çıktığı ve sonra Avrasya'nın çeşitli bölgelerine yayıldığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda Bizans rölikerleri de bu yayılmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabilir. Orta Asya'da da bilhassa Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan ile Doğu Türkistan bölgelerinde görülen kemik muhafaza kaplarının, Kanglılar veya Kengeres Türk halkları ve Asya Hunları ile başlayarak (M.Ö. 2-1. Yüzyıl) Budizme eğilim gösteren sonraki Türk halklarında ve devletleri (özellikle Göktürk ve Uygurlar) döneminde de imal edildikleri anlaşılmaktadır.

Böylece söz konusu kapların Türk Sanatı Tarihi kapsamı içinde değerlendirilebilmeleri mümkün olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kemik Muhafaza Kapları, Ossuary, Budizm, Türk, Orta Asya

* MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ycoruhlu64@hotmail.com

Summary The Evaluation of Bone Storage Containers (Ossuary / Navs) and The Place Of Turkish Art In Central Asia

Yaşar ÇORUHLU*

ABSTRACT

The development of Turkish art in Central Asia (Türkistan) before the common era has not yet been elucidated with various details including Proto-Turk, Hun, Göktürk, Uyghur and other Turkish periods. Today, however, the number of remains and objects of artistic and cultural value obtained as a result of the excavations and researches about the Turks and Turkish regions are increasing day by day and reaching large amounts.

In addition to this, the evaluation of this large group of materials from the perspective of Turkish Art History and Archaeology contains important problems and difficulties in itself. A collection of art and culture objects with some of the evaluation difficulties are the storage containers as well. These are conservatives that the human bones called "Ossuary" in Western literature, "Nâvs" in the east, and sometimes hidden by the sacred remains.

Furthermore, a sufficient number of examples of these vessels arising from Buddhism and Stupa Culture (according to another researchers from Zoroastrianism) that originated in İndia and spread to Central Asia and Inner Asia and China were found in Central Asia excavations and researches. Also Zoroastrianism spread to Central Asia but There were another "fire cults" (and "ancestor cults") among the Central Asian Turkish Peoples. At least some examples of these works are related to the Turks and therefore, Turkish Art History. This is a result of the fact that some of the Turks and the people of the steppe, which is very close to them, are able to follow Buddhism more clearly from the second century on, at least before the common era.

Our purpose in this declaration is to treat these pots, which have never been evaluated in Turkey, in general and to determine the relation of Turkish communities with art history. In this regard, first of all, what the Stupa is, and its characteristics will be discussed, and how the bone-residue vessels could have emerged as a matter of stupa culture. Later on, the beginning of the stupa architecture of Bozkir and Turkish communities will be reflected and thus, the production of the bone storage containers by the people will be emphasized. Thereby, examples of bone preservation vessels will be introduced in general and in terms of Turks in the nex step.

Bone-remnant vessels are often in rectangular or oval shapes that are not large in size to a sarcophagus. Some of them are simple and plain, some of them are ornamental and human figurines, and the bones of those who are considered more sacred are hidden inside these vessels. The Majority of the samples recovered are from baked clay. There are also some examples of minerals, as well as examples made of stone or wood. The amount of bones preserved may vary, and sometimes even the remains of a holy person may be retained in it.

It can be argued that the bone-residue vessels first appeared as a result of Buddhism or Zoroastrianism, ancestor Cults and then spread to various parts of Eurasia. Concordantly, Byzantine relics may have emerged as a result of this expansion. In Central Asia, it is understood that some examples of storage containers unearthed in Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan and East Turkestan regions are also manufactured during the period of the next Turkish people and states, beginning with the Turkish people called Kanglı or Kengeres Turks and showin Buddhism and other religions.

In this way, it is possible to evaluate the vessels within the scope of Turkish Art History.

Keywords: Bone Storage Containers, Ossuary, Buddhism, Zoroastrianism, Ancestor Cults, Turk.

KÖKENLER, DÖNEMLER, İLK ÖRNEKLER

Orta Asya'da Türk Sanatı'nın Milad'dan Önce'ki dönemlerden itibaren gelişimi, Proto-Türk (=Öntürk), Hun (Hsiung-nu veya Hiung-nu), Göktürk (=Köktürk), Uygur vb. çeşitli Türk devirlerini içerecek şekilde ve her türlü ayrıntısıyla henüz ortaya konulamamıştır. Oysa günümüzde Türklerle ve Türk bölgeleriyle ilgili arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda elde edilen kalıntı ve sanat ve kültür değeri olan nesnelere sayısı gün geçtikçe çoğalmakta ve büyük miktarlara ulaşmaktadır. Bununla birlikte, sözü edilen bu büyük malzeme grubunun, Türk Sanatı Tarihi ve Arkeolojisi açılarından değerlendirilmesi önemli sorunlar ve zorlukları bünyesinde barındırmaktadır.

Bahsedilen durumda olup, bazı değerlendirme zorluklarının bulunduğu bir grup eser de ölü insanların kemiklerinin ve bazen de kutsal eşyaların saklandığı kaplardır. Bunlar, Orta Asya (=Türkistan) sanat ve arkeoloji literatüründe daha çok "ossuary" olarak anılan rölikerlerdir. E. Esin'in bildirdiğine göre, İran ve Orta Asya'da istila hareketlerinde bulunan Araplar bu kaplara "Nâvs" demekte idiler. Bununla birlikte araştırmacılar bir terminolojik birlik içinde değildir. Orta Asya'da yapılmış kaplara "Ossuary" derken başka bölgelerde yapılanlara daha çok "röliker" dediklerini görüyoruz. Bununla birlikte aslında bunlar "urne" tabir edilen kapların değişik biçimlerde imal edilmiş şekillerinden başka bir şey değildir. Röliker terimi daha çok Avrupa ve Türkiye topraklarındaki ölü kemiği veya eşyasının muhafaza edildiği kaplar için kullanılır ki bunların önemli bir kısmı taştan yapılmıştır¹. Asya söz konusu olduğunda bahsedilen türden kapların, herhangi bir şekilde kutsallık atfedilen kalıntı içerenlerinin Hindistan'da doğarak, Orta Asya ve Çin'e yayılan Budizm'den ve özellikle de stupa kültüründen kaynaklandığını düşünebiliriz. Esasında geçmişte ölmüş birine ait nesne veya eşyaların (özellikle Buddha ve Budist azizlere ait kemik, nesne ve eşyaların) buldukları stupalar bahsedilen türden ölü kemiği muhafaza kaplarına ana kaynak olarak düşünülebilir. Stupalar'ın hatıra kalıntıları saklama işlevi daha sonra ilk olarak Çin'de ortaya çıkan Pagoda'larda da var idi.

Bununla birlikte Rus ve kimisi Türk, Orta Asyalı araştırmacılar, çoğu kere "kemik muhafaza kapları"nın Zerdüştlük ile ilişkilendirmişlerdir. Zerdüştlük inancına sahip olan Sasaniler'in de ölülerini "Sessizlik kuleleri" denilen yapılar üzerine terkettikleri ve bir süre sonra geriye kalan kemikleri özel kemik muhafaza kaplarına koydukları, söz konusu kemik kaplarının da dağların yamaçlarına kazılmış oyuklara veya özel ölü odalarına bırakıldığı ifade edilmektedir (Ghirshman, 1965:332). Kaya yarıklarına gömü yukarıda belirtildiği gibi Sasani veya Zerdüştlükle ilişkisi olmayan Moğolistan'da da (eski Türk devirlerinde) vardı. Ancak hatırlanacağı üzere buradaki gömüler kemik muhafaza kapları içinde değil ağaçtan yapılmış lahitler (tabutlar) içerisinde kaya yarıklarına veya oyuklarına yerleştirilmişti (Erdenebat-Pohl, 2006: 111-115).

Ancak Zerdüştlükle ilgili bu bilgiye rağmen, Sasanilerden günümüze gelen ölü kemiği muhafaza kaplarının sayısı çok azdır. Bilinen iki örnekten birisi Bırapur'da bulunmuş taştan oyulmuş ve yüksek kabartma insan figürlerinin bulunduğu eser örneğidir. Düz arka plandan dışarıya taşar şekilde figürlerin ele alındığı, taştan yontulmuş bu örnekte muhtemelen bir tanrı tasvir edilmiştir. Atlı bir arabada seyahat eden Mitra, ateş tanrısı Zervan (Zurvan) ve tanrıça Anahita bu tür eserlerin üzerinde tasvir olarak yer alıyor olmalıydı (Resim 1) (Ghirshman, 1965:332)

¹ Semavi Eyice, "Rölik Mahfazaları Hakkında Bir Kitap ve Bu Münasebetle Anadolu'dan Bazı Rölik Mahfazaları", **Sanat Tarihi Yıllığı**, VIII, Sanat Tarihi Enstitüsü, 1978, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1979, s.57-81 (İngilizcesi : A Book on Reliquaries and Some New Reliquaries from Anatolia", s.82-94); Münevver Keleşoğlu, "Silifke Müzesinde Kilise Biçiminde Rölik Mahfazası", **Sanat Tarihi Yıllığı**, VIII, Sanat Tarihi Enstitüsü, 1978, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1979, s.95-107. Emel Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.29

Araştırmacılara göre Zerdüştlüğün en eski kitabı olan Avesta'da anlatıldığı gibi, Ateş inancında olan insanlar, ölen insanın bedenini (kuşlara veya hayvanlara özel olarak yetiştirilmiş köpeklere yedirmek, ağaçlar üzerine terketmek gibi) muhtelif yöntemlerle yok ediyor ve kemiklerini özel olarak yapılmış kaplara koyuyorlardı. Bu nedenle elde edilen kemik muhafaza kaplarıyla çok erken devirler arasında bir bağlantı yoksa da (zaten Avesta ile ilgili eldeki metinler en erken M.Ö. 5-4. yüzyıllardan kalmadır) bir kısım araştırmacılar bu kapların Zerdüştlük ölüm ritüelleriyle ilgili olduğunu söylemekten hoşlanmaktadırlar².

Oysa Belenitsky'nin de ifade ettiği gibi bu durum kesin değildir. Kemik kapları üzerindeki bazı sahneler Zoroastrianizm'in dini inançlarına uymakta bir kısmı uymamaktadır. Bazı kemik kapları ise Zerdüştlükle ilgisi olmayan Filistin gibi memleketlerde bulunmuştur.

Orta Asya'da bu kapların yapıldığı yerlerde sadece Zerdüştlük tapınakları değil Budist, Manihaist ve Nesturi tapınakları da ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan Orta Asya halklarının dilinde -bu arada Türkçe'de- yazılmış Zerdüştlükle ilgili herhangi bir metin de ortaya çıkarılmamıştır. Oysa örneğin Uygur Türklerinin Budizm ve Manihaizm'e ilişkin bir kısmı tercüme, pek çok Türkçe metni kaleme aldıklarını görüyoruz. Bilhassa yas törenlerinin gösterildiği sahneler Eski Çin ve diğer çeşitli kaynakların teyid ettiği gibi Türklerle ilişkili olmalıdır (Belenitsky, 1968:215-216). E. Esin'in de vurguladığı, çadır biçimini taklit eden kemik saklama kaplarının da muhakkak Türklerle ilişkisi vardı. Hatırlanacak olursa eski Türk cenaze geleneklerinde ölünün cesedi kurgana veya başka türden bir mezara gömülmeden önce uzun süre ölü çadırında bekletiliyordu. Hakikaten de kemik kaplarının önemli bir bölümü yurt tipi çadırları, evleri, odaları veya tapınak şekillerini taklit etmektedir³.

Muhtemelen son zamanlarda ileri sürülmeye başlanan bir diğer görüşe göre -ki biz bu görüşe önemli oranda katılıyoruz- kemik muhafaza kaplarının ortaya çıkmasının temel nedeni Orta ve İç Asya, belli dönemlerde Çin, İran ve Hindistan'da da önemli olan "ata kültlerinin" varlığıdır. Bu kültürler geç dönemde, Rus bilim adamlarının marifetiyle "Şamanizm" daha sonra bazen de Türk halklarına bağlı olarak "Kamizm" olarak adlandırılan, daha çok eski Türk dini veya inanışları ile ilgiliydiler. Eski Türkler; Hunlardan itibaren Orta Asya bölgelerine yayılmışlar ve buradaki mevcut inançlar içerisine eski Türk inançlarını da sokmuşlardı. Kemik muhafaza kaplarının bir kısmı bu din veya inançlara mensup Türkler tarafından yapılmış olmalıdır.

Proto-Türklerden, yani kabaca M.Ö. 2000'lerden itibaren İç Asya'da ortaya çıkan ve Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük devletler kuran Türk halkları göz önüne alındığında, Türklerin sadece kendi dinlerine bağlı değil bazı boy veya topluluklar için geçerli olmak üzere diğer dinlerle ilgili olduklarını da kolayca anlamak mümkün olabilmektedir. Sözü edilen dinlerden özellikle Zerdüştlük, Manihaizm ve Budizm'in kökenlerin de zaten büyük oranda "şamanizm" denilen eski inançlar vardır. Ayrıca bu dinler karma dinler olup bunların içerisinde birbirinden aldıkları ve kullandıkları pek çok mit veya uygulama vardır. Bu durumda kemik kapları açısından konuya bakıldığında çeşitli inanç gruplarının ortak olarak kullandıkları bir kap tipinden söz ettiğimizi ileri sürmek mümkün olabilmektedir. Orta Asya, Türkler dahil olmak üzere Araplar gelene kadar (7yüzyıl) çeşitli din ve inanışların ve hatta ideolojilerin nispeten uyum içinde var oldukları ve bir pota içinde yer aldıkları bir alandır⁴. Orta Asya'nın antik devirlerdeki Türklerinin bir bölümü Nesturilik inancını da kabul etmişlerdi ve Nesturilerde de daha çok taştan olmak üzere ayaklı, silindirik gövdeli, üzerlerinde haç, hayvan veya insan figürlerinin görülebildiği, desenli ossuaryler bulunmaktaydı (Baipakov-Nasırov, 1991:154,155).

² Tamara Talbot Rice, **Ancient Arts of Central Asia**, Frederic A. Praeger, Publishers, New York, Washington (Thames and Hudson) 1965, s.92.; Emel Esin, **a.g.e.**, s.29

³ Talbot Rice'in dediği gibi "İslâm dönemine kadar ulaşan bu kapların biçimleri bir kutudan odaya (eve) benzer bir şekle kadar çeşitlilik gösteriyordu". Bkz. Tamara Talbot Rice, **a.g.e.**, s.92.

⁴ Orta Asya tabiri tarafımızdan Kazakistan'ın güney kesimlerinden başlayarak güneye doğru uzanan Türkistan topraklarını kapsayan bir alan olarak kullanılmaktadır.

Her şeyden önce, kemik muhafaza kaplarının yayıldıkları alanlara baktığımızda, ölü kemiği muhafaza kaplarının; yoğunlukla Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Doğu Türkistan ve Kazakistan'ın muhtelif muntaka ve yerleşme yerlerine dağıldıklarını gördüğümüzde ve bu bölgelerin eski çağlardan bu yana Türklerin yayıldıkları alanlar olduğunu göz önüne aldığımızda, konunun Türklerle ilgisinin olmamasının mümkün olmadığını rahatlıkla ileri sürebilmek mümkündür. Sözü edilen bu alanlar –belki bir bölümü hariç- bihassa Hun (Hsiung-nu, M.Ö. 244-M.S.216), Göktürk (=Köktürk,Türk, M.S.552-745,753) ve Uygur devirlerinde (M.S.745-13. yüzyıl) çoğunlukla neredeyse kesintisiz bir şekilde, Türk devletlerinin sınırları içerisinde kalmış bölgelerdir. Hatta Türk - İslâm döneminin büyük devletleri de hep bu bölgelerin tamamını, bazen de önemli bir kısmını elleri altında bulundurmuşlardır.

Budist sanat ve kültürün bu bakımdan da stupaların gelişimi, Hindistan ve kuzeyindeki Güney Orta Asya bölgelerinde, bilhassa başlangıçta Hunlarla (Hsiung-nu) benzeri tarzda yaşayan bir Bozkır kavmi olan Kuşanlar vasıtasıyla olmuştur. M.Ö. ki zamanlarda kuzeyde Hunlara yenilen Yüeciler, Orta Asya'nın güneyine göç etmiş, bu bölgedeki bir kısım bölgesel unsurlarla da birleşerek Kuşanları oluşturmuştu (M.Ö. 2- M.S. 3.yüzyıl). Budizm onların zamanında Hindistan'da iyice kök salmış olduğu gibi, Orta Asya bölgelerine de yayılmıştı. Onların döneminde Buddha'nın ve değerli azizlere ve Bodhisattvalara ait kemik, kalıntı, eşya, resim vb şeylerin saklandığı yerler olan Stupalar da varlığını koruduğu gibi daha da büyük öneme sahip olmuştur.

Kuşanlar kurgan türü mezarları da ve ayrıca üzerinde herhangi bir strüktür olmayan mezarları da yapmışlardır. Bu ikinci türden mezarlar arasında terrakota lahitler şeklinde olanlar da vardı ve belki de sonraki terrakota kemik kapları bunlardan türemiştir. Arkeologlar Kuşan devrine ait Tup-Khona mezarlığında bu türden mezarlar da ortaya çıkarmışlardır. Kuşan dönemi başkenti hakkında bilgi veren Arrian'ın raporunda naklettiği, bu dönemde başkentte ölülerin toprağa gömülmediği, caddeler üzerine bırakıldığı ya da şehir duvarları dışına atıldığı yolundaki bilgiler, bu tür anlayışların da söz konusu kapların ortaya çıkışı için kaynak olabileceğini gösteriyor (Be lenitsky,1968:93,94,98,106-107). Bununla birlikte hükümdar Kanişkaya ait, bir tarafında Buddha diğer tarafında hükümdarın tasviri bulunan sikkelerde bile görülebilen ateş sunaklarının ve tapınaklarının varlığı, bu dönemde Budizm ve diğer inanışlarla iç içe var olan bir ateş kültürünü de gözden irak tutmamanın gerektiğini gösteriyor (Craven, 1993:50-51). Ayrıca doğal olarak köken itibarıyla bir bozkır kavmi olan bu toplulukta şamanizmin de etkisini sürdürdüğü ileri sürülebilir.

Esasında Avrasya kültürlerinin daha erken dönemlerine baktığımızda karşımıza çıkan küp kabirler ve urneler, söz konusu kemik saklama kaplarının kaynaklandığı, tunç çağına kadar ve hatta daha öncesine inen örnekler olarak ele alınabilir. Daha sonra lahit şeklinde yapılmış mezarlar ya da lahitler de bu gruba dahil edilebilir. Eski Mısır'da piramitlerde ölünün mumyalama işi esnasında alınan akciğer, mide ve bağırsaklarının muhafaza edildiği Kanipik kavanozlar (=Canopic Jars) da ölünün bazı parçalarının muhafaza edildiği kaplar olmaları sebebiyle, genel anlamda ossuary-rölik türü kapların atası sayılabilirler.

Yüecilerin ardı sıra, M.Ö. 2-1. Yüzyılda Orta Asya'da olan Kanglı veya Kengeres Türklerinin yanısıra, topraklarını genişleterek, Orta asya'nın güney kesiminde en geniş sınırlarına ulaşan Hunların kurdukları büyük devlet içerisinde de Türk halklarından insanların, Budizm'e ve diğer inançlara eğilim gösterdiklerini biliyoruz. Daha ziyade Budizm'in kutsal çiçeği lotusun Hun sanat eserlerinde yer alışı, delil olarak bu anlamda değerlendirilebilir. Ayrıca Hunlardan ayrılan bir takım kolların kurdukları devletlerin sanatlarında Budist mağara tapınaklarının inşası ve resimlenmesinin olduğunu da görüyoruz. Öte yandan Hunların çoğunluğu elbetteki eski Türk inanışlarını sürdürüyorlardı ve muhakkak ki bu inançlar "kemik muhafaza kaplarının oluşumunda" rol oynamamış değildi.

Nitekim Kuşanlardan sonra Orta Asya'nın bir bölümünü elinde tutan Akhunlar'da, aynen Kuşanlarda olduğu gibi hem Budizm ve hem de eski Türk inanışlarında görüldüğü şekilde, ateşi kutsal saymak ve onun adına tapınaklar yapmak vardı. Akhun yani diğer bir söyleyişle Eftalit Devleti, M.S. 4. Yüzyılda bu bölgeye gelen ve devlet kuran, Asya Hunlarının bir kolu idi. Bu devlet bir süre sonra daha doğudaki Göktürkler ile batıdaki Sasaniler tarafından ortadan kaldırıldı (M.S.538) ve toprakları her iki devlet arasında paylaşıldı (Belenitsky, 1968:109-110).

Her ne kadar Göktürk'lerin ikinci büyük evresinde "Tonyukuk" Budizm'e eğilim göstermenin şiddetle karşısında idiyse de özellikle Batı Göktürklerinin bir bölümünün Budizmi kabul ettiklerine de şüphe duymamaktayız. Bu nedenle Göktürk döneminde Budist tapınaklar Türkler eliyle de yapılmıştı ve hoşgörü ortamı içinde Ateş tapınakları ve Nesturi tapınakları da söz konusuydu ve tabii Hunlar için geçerli olduğu gibi, Göktürlere bağlı Türk halkları da büyük oranda eski Türk dini inancını sürdürüyorlardı⁵.

Göktürkler, Sasani hükümdarı 1. Hüsrev'in (530-570) batıdan saldırısına karşın, doğudan saldırarak, onlarla birlikte Akhunların devletini yok edip bu devletin topraklarını paylaştığında, devletlerinin sınırları Güney Sibirya bozkırlarından, Güneydoğuda Çin sınırlarına uzanıyordu ve Orta Asya'da Belh kentinin batısındaki Murgab nehri İranlılar ile aralarında sınır olmuştu. Görüldüğü gibi Göktürkler, terrakotadan imal edilmiş ölü kemiği muhafaza kaplarının bulunduğu alanların hemen hepsine sahip idiler . Bu geniş topraklarda İpek yolu ticaretine önem veriyor, güvenlik ve adaleti sağlıyorlardı. Orta Asya'da bazı bölgeler, Göktürk sülalesinden yöneticiler tarafından, bazıları Akhun kökenli yerel emirler veyahut Oğuzlar tarafından, bazıları da herhangi bir Türk boyuna bağlı olmayan bir kısım yerel yöneticiler (Dihkanlar) eliyle ancak Göktürk (daha sonra Batı Göktürk Kağanlığı) Kağanlığı'na bağlı olarak idare ediliyordu . Türklerle birlikte yaşayan Soğdlar da Göktürk hakanı tarafından korunuyor ve çeşitli işlerde kullanılıyor buna karşılık serbestce ticaret yapmalarına da izin veriliyordu (Belenitsky, 1968:110-113).

Kısmen belirtildiği üzere, Budizm için söylenen şeylerin benzeri Zerdüştlük için de söylenebilir. Bugün kalıntıları takip edildiğinde, Azerbaycan ve İran'dan başlayarak Kazakistan'a kadar olan bölgelerde ateş tapınaklarının varlığını göz çönüne alırsak, Zerdüştlük inancının yüzyıllar boyunca Türk halkları arasında da yayıldığını ileri sürebiliriz. Bilindiği üzere Zerdüştlük dinine mensup olmasa da Ateş, zaten eski Türk halklarında birtakım tanrı veya ruhlarla ilişkilendirilen, saygı gösterilen bir unsur olarak, eski Türk inanışlarında da çok önemli bir yer tutuyordu. Bu nedenle bir Proto-Türk kültürü olan Andronovo (kabaca M.Ö.1750 ler) kültüründen beri, Türklerde, zaman zaman ölüyü yakarak küllerini gömme veya saklama ritüeli söz konusu olmuştu. Bazı kurganlarda ateş ve yanık izlerine raslanması, ölünün cesedinin bazen mezarla birlikte yakıldığını da gösteriyordu. Bu durumda zaman zaman islenmiş de olsa kemiklerin bir bölümü kalabiliyordu. Moğolistan'da günümüze yakın zamanlarda kazısı yapıлып açılmış olan Göktürk devrine ait Mayhan Uul kurganında da katakomb tipinde ele alınmış yerde, mezar odası içinde ağaç bir kutuya konulmuş olarak ölünün külleri muhafaza edilmişti (Karcaubay-Karcaubay, 2013:76). Bilindiği üzere Göktürkler ilk dönemlerinde ölümlerinin bedenlerini toprağa gömmüyor ve yakıyorlardı. Çin kaynakları, daha sonra, bilhassa ikinci Göktürk dönemi kastedilmiş olarak, Göktürklerin birden bire bu adetten vazgeçerek, kurganlara ölümlerinin bedenlerini yakılmaksızın koyduklarını ifade etmiştir ve tabii bütün Türk devirlerinde (İslam dönemi hariç) önemli kişiler için başlıca mezarlar olan kurganların, bazıları lahit büyüklüğünde defin odaları veya bölümlerinde, iskeletlerin kaldığı örnekler, M.Ö. beşinci yüzyıldan itibaren ölümlerin gömüldüğü ağaç lahitler, İskitlerde de görüldüğü üzere tuğla lahitler, yine bu kemik muhafaza kaplarının meydana çıkışını sağlayan ortak anlayışa katkı yapmış olmalıdır⁶.

⁵ Eski Türklerin mevcut dinleri ve girdikleri diğer çeşitli dinler hakkında bilgi için bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Ocak Yayınları, 1997.

⁶ Türklerde Kurganlar ve ölüm gelenekleri üzerinde bkz Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar**, Ötügen Kitabevi, İstanbul 2016, s. 359-398.

Göktürk devrinin, ölmüş ataları ifade eden taş heykellerinin, ellerinde tuttıkları kapların, bir bölümünün kül kapları olduklarını düşünmekteyiz (Resim 2). Bu durumda muhakkak ölü külünün veya kemiklerin kavanoz gibi değişik nitelikte keramik veya metal kaplarda saklanabileceği de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kemik veya kalıntı muhafaza kaplarının Zerdüş olmasalar da bu tür kaplardan oluşabileceği düşünülebilir kaldı ki yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Türk halklarından Budizm ve Zerdüşlüğü kabul edenler de olmuştur.

Öte yandan Zerdüşterde yeniden dirilmenin kemiklerden olacağı yolundaki düşünceye benzer şekilde, eski Türk inançlarında, ölünün bu dünyaya benzer bir dünyada tekrar yaşayabilmesi için kemiklerin muhafazasının gerektiği, geç dönemlerde derlenen Türk hakları inançlarına bakacak olursak çok yaygın bir düşüncedir (Anonim, 1999:126-127). Bu kemiklerin mezar ve mezarlıklarda toprak içinde muhafaza edilmesinin yanında bir kap içinde muhafazası da elbette mümkündür. Zaten Budist rölikerler genellikle stupalar ve pagodalar içerisinde muhafaza ediliyordu, herhalde kişisel olanlar da evlerde saklanmaktaydı. Benzer husus kemik mahfazaları için de söylenebilir.

Kemik mahfazaları veya rölikerlerin Türklerle ilgisini belirlemede zorluk oluşturan hususlardan biri de Türk devletlerinin sınırları içerisinde yaşayan halklar ve bu halklara Hind-Avrupalılık açısından bakan Batılı araştırmacıların öncelik tanıma eğilimi ve Türk devlet ve halklarına ön yargılı bakışlarıdır. Örneğin daha eski dönemlerle ilgili olarak yaratılan İskit problemi gibi, Orta Asya'da özellikle Göktürk devrinde karşımıza çıkan bir de Soğd sorunu vardır. Türkleri salt göçebe olarak kabul eden ve Hint-Avrupalılık teorisiyle hareket eden araştırmacılar, sanat eserlerini çoğunlukla Göktürklerin tebası olan soğdlara mal etme eğiliminde olmuşlardır. Bu yönde söylenenlerin, yukarıda konunun bağlantısıyla ilgili olarak Türkler hakkında söylediklerimizi göz önüne alırsak, yanlış veya en azından çok abartılı olduğunu görebiliriz. Şimdi sözünü ettiğimiz kemik mahfaza ve kalıntı kaplarının örneklerine kısaca bakarak konumuzun ikinci aşamasına geçebiliriz.

Bugünkü Pakistan'ın eski kültürlerinden olan İndus Medeniyeti döneminde veya o devirden az sonra kalıntı kabı olduğu söylenen kaplara da rastlanmış olması Asya'da kalıntı kaplarının eskiliğine örnek olarak gösterilebilir. Bu kaplara Türkiye'de eski Çin'de, Azerbaycan'da da rastlanmaktaydı (Resim 3-4).

Yukarıda sözünü ettiğimiz, Budizm'in gelişimini ve Orta Asya'ya yayılmasını sağlayan Kuşanların döneminden kalma iki metal örnek ise ünlü hükümdar Kanişka dönemine ait eserlerdendir. Hatta bunlardan birisi "Kanişka'nın Rölikeri" olarak adlandırılmaktadır (Resim 5). Gandara bölgesindeki Shah-ji-ki-Dheri'den kazılar sonucunda elde edilmiş ve Peşaver Müzesi'ne intikal etmiş bu röliker tunçtan yapılmıştır. Gövdesi 19.5 cm yüksekliğinde olup kapağındaki insan figürlerinin yüksekliği de dahil edildiğinde 39 cm yüksekliğe ulaşan kap, değişik sanat üslupların karışımı bir üslup göstermekte olup, Kuşan sanatının eklektik özelliğine işaret etmektedir. Eser Haroşti denilen yazı ile yazılmış bir kitabeye sahiptir ve burada hükümdarın devrinden söz edilir. Bir stupaya adanmış bulunan rölikerin kapağı üzerinde ayakta duran, İndra ve Brahma figürleriyle kuşatılmış bir oturan Buddha heykelciği (figürü) bulunmaktadır. Kapağın yan yüzeyi üzerinde bulunan kaz tasvirleri Dharma dünyasını uzak yerlere taşıyan Budist keşişleri ifade ettiği gibi, aynı zamanda hanedana ilişkin hayvan simgelerden biridir. Kaz simgesi hanedana ait simge olarak Türklerde de önemlidir ve Karahanlılar ile Türk İslam devrine kadar da ulaşmıştır.

Ölü kemiği muhafaza kabının ana gövdesi üzerinde yer alan kabartmalarda antropomorfik güneş ve ay figürleri dışında, ayakta duran Kuşan hükümdarı ile oturan Buddha tasvirleri de bulunmaktadır. Figürlerin bir bölümü yılan şeklinde bir gırlandı taşır vaziyettedir. Hükümdar, burada Kuşan sikkelerinde de görüldüğü gibi, ağır çizmeleri ve kaftanı ile yani hükümdarlık elbisesi ile birlikte gösterilmiştir (Craven, 1993:94-95) .

Afganistan'da Bimaran'da bulunan benzeri türde ve Kuşan dönemine ait bir metal (altın) röliker (7 cm yüksekliğinde) repousse tekniği ile işlenmiş kabartmalara sahiptir. Kemerler altında ayakta duran Budist insan figürleri bulunur. Kemerler Erken Hint ibadet yeri olan Çaitya kemerlerini hatırlatır. Kabın genel şekli ise stupa gövdelerini çağrıştırır. Üslup olarak Roma lahitlerindeki üslubu da hatırlatır. Kemerler arasında kalan üçgen bölümlerde güç simgesi olan kanatları açık kartal figürlerinin bulunduğu eserde, aşağıda ve yukarıda kabartma rozetler arasındaki yuvalara yarı değerli taşlar kakılmıştır (Craven, 1993:96) .

Orta Asya'da, Türkmenistan'dan başlayarak, kuzeyde Kazakistan doğuda, Doğu Türkistan'a kadar yayılan alanlarda bulunan ölü kemiği muhafaza kapları sayıca diğer yerlerden çok daha fazladır. Bunlardan erken ortaçağa ait ve Budist olduğu kesin olarak bilinen kemik veya kalıntı kapları olarak günümüze gelebilenleri çok az miktardadır. Kazı ve araştırmalarda elde edilen en güzel örnekler Göktürk ve Uygur devrine ait olarak kabul edilebilecek örneklerdir. Birkaç tipte olan bu eserlerin benzerleri Kızıl, Kumtura, Sorçuk'daki bazı duvar resimlerindeki sahnelerde insan figürlerinin ellerinde görülmektedir (Resim 6-7). Bu resimler Budistlerde de ölü kemiği muhafaza kaplarının yaygın olduğunun kanıtlarıdır.

Ağaçtan yapılmış, gövde ve kapaktan ibaret 25 cm çap ve aynı yükseklikte Doğu Türkistandan bir urne, muhtemelen 7. Yüzyıla yani düşüncemize göre, Göktürk dönemine ait olup günümüze gelebilmiş önemli örneklerden biridir (Resim 8). Merkezi kısmı dışa doğru çıkıntı yapan konik bir kapak ve gövdeden oluşan bir kalıntı kabı söz konusudur. Genel anlamda bir çadır formunu da andırır (bilindiği üzere eski Türklerde gömmeden önce ölüyü çadırda bekletme geleneği vardır). Kabın üzerinde, sıralar oluşturacak şekilde, üst üste yerleştirmiş iç bükey ve dış bükey hatlar oluşturan kıvrımlı şekiller bulunmaktadır. Ayrıca bunların aralarında bağımsız yatay "S" biçimleri de yer almaktadır. Bazı bölümleri gri (boz), bazısı kırmızı yapılmış bu şekillerin neyi ifade ettiğine dair araştırmacılar bir fikir ileri sürmemişlerdir. Kıvrım dalları da andıran bu şekillerin, biz kıvrılan ejder gövdelerinin çizgisel ve dekoratif hale gelmiş bir şekli olduğunu düşünüyoruz.

Yayınlarda aidiyeti ve ikonografisi üzerinde durulmayan ve urne veya röliker olarak tanıtilen bu kabın içinde insan kemiği parçaları bulunmuştur ⁷.

Doğu Türkistan'da, Koço'nun güneydoğusundaki Toyuk'dan bulunan ve 8- 9. Yüzyıla ait urne de ilgi çekici bir örnektir (Resim 9) . Toyuk'daki mağara tapınaklarından birinde bulunan "yazmalar odası" denilen yerden ele geçmiştir. Yangın dolayısıyla bu oda ve yazmaları tahrip olmakla birlikte söz konusu eser günümüze ulaşabilmiştir. Zemini beyaz boyalı ve lakeli, ağaçtan ve iki kısım halinde yapılmış rölikerin üzerinde (üst bölüm kapak vazifesini görmektedir), gövdenin yukarısında ve aşağısında lotus taçyaprakları görülür. Kapaktaki tutamak olarak yapılmış dikey kısım bir pagodayı ifade edecek şekilde oyulmuştur ancak bu bölüm bir stupadaki "şemsiye" denilen kubbe üzerindeki simgesel ekseni de ifade edebilir ⁸ .

Yabancı kaynaklı (İran, Gandara) sanatsal etkilerin olduğu ifade edilen Doğu Türkistan'da Kuça veya Kızıl'dan getirildiği düşünülen bir diğer röliker (7-8. Yüzyıl) üzerinde insan figürlü sahneler nedeniyle çok ilgi çekmiştir (Resim 10). Burada, inci dizisi şeklinde ve dört yönünde, kare şekillerle dört ana yön vurgulanmış madalyonlar içinde yer alan flüt veya kaval çalan, kanatlı çıplak çocuklar, araştırmacılar tarafından, cin, peri veya küpid (Roma aşk tanrısı) ya da eros olarak nitelendirilmiştir.

⁷ Chhaya Bhattacharya, **Art of Central Asia (With Special Reference to wooden objects From the Northern Silk Route)**, Agam Prakashan Yayını, Delhi,1977, s. 125, R. 399.

⁸ Chhaya Bhattacharya, **a.g.e.**, s. 125, R.400; Anonim, *Along The Ancient Silk Routes-Central Asian Art From the West* Berlin State Museums, The Metropolitan Museum of Art, New York, 1982, s.167-168, R.106.

Bununla birlikte biz bu görüşlere katılamayacağız. Yine çocukların traşlanmış, perçem ve ensesinde saç tutamı ile kulakları önünde saç tutamı bırakılmış baş düzenlemesi daha çok Gandara-İran ikonografik unsuru olarak ileri sürülüyor ki biz bu görüşe de itiraz etmek durumundayız. Nitekim, eserin bir ölü kemiği veya kalıntı kabı olduğu düşünülürse bu çıplak figürlerin “yeniden doğuş” olarak nitelendirilebileceği açıktır. Belki de buradaki figür çalgı ile ölüleri uyandırmaktadır. Öte yandan başın söz konusu şeklindeki traş şekli öncelikli olarak Türklerde yaygın olarak görülen bir uygulamadır (Esin, 1978:54). Bu figürlerin Miran duvar resimlerindeki kimi tasvirlerle benzediği de ileri sürülür.

Öte yandan kabın gövdesindeki konulu kompozisyonlardan birinin, genel olarak, masklar takmış ritüel dans yapan kişileri gösterdiği ileri sürülmüştür. Bussagli ise tavşan, cin ve kuş masklarını takmış ve özel elbiseler giymiş bu kişilerin ritüel dansının, şamanizmle ilgili olabileceğini söyleyerek, doğru bir yaklaşımda bulunuyor. Araştırmacı bunu Batı Türklerinde (Batı Göktürkler) görülen bir uygulama olduğunu da belirtiyor. Sonuçta yabancı etkiler olsa da bu rölikerin kuvvetle ihtimal Göktürlere ait olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kabın üzerinde ayrıca kaftan giymiş Batı-Türk soylularının tasvirleri de bulunmaktadır⁹.

ORTA ASYA ÖLÜ KEMİĞİ MUHAFAZA KAPLARINA GENEL BAKIŞ

Ossuarylerin önemli bir bölümü bir kapak kısmı ile alt gövdeden oluşur. Bunların çoğunda kapak veya gövde de delikler vardır. Deliklerin bir kısmı ajur tekniğiyle uygulanmıştır. Deliklerin dinsel inanışlarla ilgili olarak açılmış olduğu ileri sürülür. Bazılarına göre öteki aleme geçiş kapısı veya tapınak giriş kapısı ya da pencereleri ifade ederler. Belki de bunlar sadece havalandırma delikleridir veya ışığın içeri girmesini sağlamak için yapılmış deliklerdir. Bir kısım delikler veya şekiller ok şeklindedir. Ok bilindiği üzere eski Türklerde hukuki bir simgedir. Ayrıca kötülüğü uzaklaştırdığına inanılan bir silahtır. Muhtemelen bu yüzden Özbekistan'daki ve diğer bölgelerdeki kemik muhafaza kaplarının üzerinde yer almıştır. Bazı deliklerin küçük kapaklarla kapatıldığı dikkati çeker.

Ölü kemiğini muhafaza kaplarını illaki Zerdüştlükle ilişkilendirenler, bahsedilen deliklerin güneş ışığının girmesi için yapıldığını muhakkakmış gibi ileri sürerlerse de bu kapların toprağa gömüldüğü ve bazılarında delik kapakları olduğu için, bu ihtimalin doğru olmadığını ileri süren başka araştırmacıların bu yöndeki görüşlerine katılmayı daha uygun buluyoruz (Anonim, 1999:126).

Pugaçenkova ve Hakimov'a göre, terrakota'dan yapılmış insan ölü kemiklerinin muhafaza edildiği kaplar (Ossuary) veya gipsum (alçıtaşı) dan yapılmış urneler Orta asya'nın küçük boyutlu heykeltraşlık eserlerinin özel bir grubunu meydana getirir (Pugachenkova-Khakimov,1988:131).

Çoğu kapların üzerinde ağaç dal ve yapraklarından oluşan dekorasyon bulunur. Bu dekorasyon bazen kabartma bazen ise kazıma tekniği ile oluşturulmuştur. Bazı araştırmacılara göre bunlar Zerdüştlükde önemli kabul edilen Haoma (= Hûm) içeceği'nin yapıldığı ağaca (bitkiye) işaret eder¹⁰. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan Türkmenistan, Gonur Tepe nekropolündeki bazı kült odalarında olduğu gibi, Haoma içkisinin üretildiği yerler olarak yorumlanan tapınak odaları da söz konusu edilmiştir.

⁹ Mario Bussagli, **Central Asian Painting From Afghanistan to Sinkiang** (İtalyancadan Çeviren L. Small), Skira-Rizzoli Uluslararası Yayınları, Geneva (Cenevre), 1979 (ilk baskı 1963), s. 86-87; Benjamin Rowland, **The Art and Architecture of India Buddhist-Hindu-Jain**, Penguin Books, Kingsport Press, Kingsport, Tennessee, 1984 (tıpkı basım)1953 (ilk basım), s.197-198.

¹⁰ Haoma için bkz.Mehmet Korkmaz, **Zerdüş Dini İran Mitolojisi**, Alter Yayıncılık, Ankara 2010, s.469-470; Nimet Yıldırım, **Fars Mitolojisi Sözlüğü**, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2008, s.387-388.

Hatta burada söz konusu içkiyi İskitlerin ürettiği yönünde de bir iddia vardır ¹¹. Ancak biz bu şekilleri, Türk Sanatı ve kozmolojisinde çok yoğun bir biçimde yer almış olan dünya ve hayat ağacını temsil eden desenler olarak da kabul edebiliriz. İnsan ruhları doğmadan önce kuş şeklinde bu ağacın dallarında bulunuyordu. Dolayısıyla yeniden doğuşu simgelemek üzere böyle bir dekorasyon tercih edilmiş de olabilir. Öte yandan bir çeşit uyuşturucu etkisi yapan haoma bitkisinden elde edilen içki gibi, dini maksatlarla uyuşturucu bitki kullanma geleneği, Türklerin eski inanışları olan veya sonradan ona eklenen şamanizmde de karşımıza çıkmaktaydı. Bu yüzden bitki dekorasyonları ölüm törenlerinde şaman tarafından kullanılan ve kendinden geçmeyi sağlayan bitkilerle de alakalı olabilir.

Söz konusu kaplardaki ağaç desenlerini yorumlayan bir kısım araştırmacılar, bunların erken Part dönemi kaynaklı olarak, bazen doğal çevreyi vurgulamak, bazense cenneti ifade etmek üzere kullanılmış olabileceğini de söylemekteydiler. A. M. Belenitskiy'den aktarılan son derece kişisel bir çıkarıma göre ise bazı ölü kemiği muhafaza kabı tasvirlerinde görülen statik görümlü dallar ölümü (sükuneti) ve çiçeklenen (bahar açmış) ağaç dalları ise öteki dünyayı (öteki dünyada dirilmeyi) simgeliyordu. Işın halinde yükselen çam ağacı dalları ise bazılarında göre insan ruhunun güneşe yükselmesini ifade ediyordu (Anonim, 1999:26) ¹².

Ölü kemiği muhafaza kapları üzerinde, kurban sunma, ölünün ruhunun cennete gitmesini sağlama gibi konuların yanında, Zerdüş tanrısı Raşna'nın kişinin ölümünden sonra, cennete veya cehenneme gideceğinin belirlenmesi için gerçekleştirdiği mahkeme sahnesinin de yer aldığından bahsediliyordu (Anonim, 1999:184).

Kaplar üzerindeki şekillerin bir kısmı ise damgaları hatırlatmaktadır. Kün-ay (güneş ve ay) şekilleri bunlardandır.

İnsan figürleri bazen kabın yüzeyine yapıştırma olarak ele alınmış, çoğu kere de kalıpla basmak suretiyle kabartma olarak meydana getirilmiştir. Kapakların tutamakları çoğunlukla tepededir ve bazen insan başı şeklindedir. Bir kısım kapaklar ise kulpludur.

Bazı insan figürlerinin budistler gibi saçları topuz olarak gösterilmiştir. Belki de bunlar Budistlere aittir. Budistler ölümlerini yakarak küllerini gömüyor, bir kapta muhafaza ediyor veya kutsal sayılan bir nehre savuruyorlardı. Ancak bu uygulamalar ölüye ait eşya ve hatta kısmen yanmış kemiklerin muhafazasını da engellemiyor olmalıdır.

Aşağıda da ifade edileceği gibi Harezmi bölgesi kemik muhafaza kaplarında, kadın ve erkeklere ilişkin tasvirler vardı. Kadınlar daha çok otururken ama nadiren de olsa ayakta dururdu. Adamlar bazen bir kemer altında bazense at üzerinde olabiliyordu. Bölgede erkekler daha çok iri gözlü, uzun burunlu, sakallı tiplerdi ve belleri kemer veya kuşaklı kaftanlar giyiyorlardı. Başlarında bazen yukarıya kıvrık ön taraflı şapkalar vardı, taçlı figürler de görülüyordu. Kadınlar da daha çok gaga burunlu ve kulaklarının yukarısında taranmış enseden sarkan kısmı örülmüş saçlara sahipti. Kaba kalçalı bu kadınların göğüsleri sadece dış hatları ile gösterilirdi. Genelde gövdeyi sıkı saran elbiseler giyerlerdi (Pugachenkova-Khakimov,1988:131). Ancak birtakım yerlerde Hunlar veya Göktürklerin ya da başka Türk topluluklarının etkisiyle özellikle Batı Türk tipine uygun şahıslar da bu kaplarda görünmekteydi. Zaten bir kısım eserlerde insan figürleri küçük olduğu için yüzlerinin nasıl olduğu pek de anlaşılıyordu.

¹¹ Wiktor Sarianidi, **Marguş Türkmenistan-Murgap deryásynyň köne hanasynyň ayagyndaky gadymy gündoğar şalygy-Drevnevostočnoe tsarstvo v staroy del'te reki Murgab- Ancient Oriental Kingdom in the Old Delta of the Murgab River**, Türkmen Döwlet Habarlary Yayını, Aşgabat 2002, s.183,187,196,197,198 ; Resim s.191.Yazar söz konusu yayınında Gonurdepe kalıntılarını ele alırken burada Zoroastrianizm izlerine rastlandığını belirtmekle birlikte aynı zamanda bir kısım keramiklerin de İskitlere ait olabileceğini söyler. Burada yerleşke (kamp) kurmuş İskitlerin bir kolunun Haoma gibi içkileri ürettiklerinden ve hatta bu kola "haomovarga İskitleri" (Haoma yapan İskitler) denirmiş (diğer bir adları Amurgian İskitleri). İddiaya göre bu bölgeye gelen İskitler Haoma yapmasını öğrenmiş ve bu içkiyi üretmişlerdir. Ancak Herodota da dayanan yazar İskitlerde zaten sarhoşluk eden içkilerin var olduğunu da belirtir. Böylece Gonur Tepe'den çıkarılan İskit kapları bu içkinin burada İskitler tarafından üretildiğinin tanığı da olabilir. Bkz. W. Sarianidi, a.g.e. , s. 187,197-198.

¹² Anonim, **Arheologiya Sredneyaya...**1999. Rusça olarak yayınlanmış söz konusu kitaptan ölü kemiği muhafaza kapları ile ilgili bazı kısımları Türkçe'ye çeviren Araştırma Görevlisi Fırat Karaya teşekkür ederim.

Bu insan figürlerinin bir kısmının, gerçek bölge insanlarını tasvir etmekten çok, bölge tanrılarını tasvir ettikleri de iddia edilmiştir. Aşağıda ilgili yerde bu hususa tekrar değinilecektir. Belirtildiğine göre plastik ifadeli insan figürleri, Sanat Tarihçileri tarafından, batılı araştırmacıların adlandırma geleneklerine uyularak, güzellikleri nedeniyle “Apollonik” olarak adlandırılmıştı; ancak Pugaçenkova ve Hakimov, özellikle yas sahneleri ile ilgili insan figürlerinin adeta Orfeus’un yaslı şarkılarını somutlaştırdıklarından dolayı “Orfik” olarak da adlandırılabilceğini ileri sürerler (Pugachenkova-Khakimov, 1988:131).

Tapınak kemerleri altında tanrı tasvirlerini gösterdiği iddia edilen Asuvarilerde (Ossuary) çoğunlukla 4 bazen de 6 Zerdüşt tanrısının bulunduğu belirtiliyordu; ancak anlaşılan bunlar çeşitli araştırmacıların yaptığı yakıştırmalardan başka bir şey değildi. F. Grene’in hipotezine göre bunlar tanrı Ahura Mazda’ya yakın 6 tanrı iken A. Y. Borisov’a göre ise Zerdüştlüğün dört kutsal ilahisinin somutlaşmış halini gösteren figürlerdir. Bazı araştırmacılar ise örneğin Özbekistan’daki Miyankal ve Kaşkaderya’daki ölü kemiği muhafaza kaplarında, sunak ateşiyle birlikte gösterilen figürün, Aşa-Vahišta (Soğdça, Artahuşt), Atar (Aş) veya Hvarena olması ihtimalinin büyük, Farn olması olasılığının ise düşük olduğunu ileri sürmektedirler (Anonim,1999:184) (Resim 22,27,28).

Araştırmacıların bir bölümü, Orta Asya’nın belli bölgelerinde bir devlet kuran Büyük İskender’in Hellenistik üslubunun bu devlet ortadan kalktıktan sonra da insan figürlerine ve mimari öğelere yansıdığı düşüncesini taşırlar. Bazı kaplarda kemerler altında veya niş içerisinde kült figürlerinin bulunuşu ve özellikle de bazı ölü kemiği muhafaza kaplarında ağaç tavanı tutmak için kullanılmış kemer sıralarını taşıyan karyatidler, Batı veya Hellenistik etkiler kapsamında değerlendirilmektedir. M.Ö. 2. Yüzyılda İskender devletinin tüm kalıntıları ortadan kalkmış olmasına rağmen, Orta Asya’da başlayan Kuşan döneminde de bu etkilerin sürdüğü bir eklektik sanat üslubu da dikkati çekmekteydi (Rice, 1965:92-93).

Kimi araştırmacılarca Zerdüştlikle ilişkilendirilen kemik muhafaza kaplarının önemli bir kısmı, elde bir belge olmamasına rağmen Göktürklerin tebaası olan Soğdlara atfedilmiştir. Biz yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı bunların en azından bir kısmının Türklere de ait olabileceğini düşünüyoruz. Üzerinde insan figürlü bir sahnenin bulunduğu terrakota kemik mahfazalarından biri, Göktürk sülalesine doğrudan bağlı bir yönetici olan Dvastic’in yönetim merkezi olan Muğ Kale’de bulunmuştu. Burada ele geçen Soğdça ve Türk Runik yazısı ile yazılmış belgeler vardı. Göktürkler ilk dönemlerinde Runik Türk yazısı yanında soğd harfleri ile Türkçe de yazmışlardı. Görüldüğü gibi eserlerin aidiyeti konusu öyle iddia edildiği gibi net olarak çözülebilecek bir konu gibi durmamaktadır. Göktürk devrinde yapılan kemik mahfazalarından bir bölümü soğdlara ait olarak kabul edilebilirse de bir bölümünün Türk halklarına ait olduğu da muhakkaktır. Ama en azından çoğunluğunun Göktürk sınırları içerisinde yapıldıkları kesindir. Her ne kadar bu kabın yaparı açısından bir belge değilse de kaplar üzerindeki insan tipleri de bu anlamda kullanılabilir.

Ölü kemiği muhafaza kapları içinde bazen insan kemikleri yanında hayvan kemiklerinin de konulduğu görülmekteydi. Bu bakımdan bazı kapların içinde köpek kafatasları veya çene kemiklerinin bulunuşu dikkat çeker. Hayvanlar ölü kemiği muhafaza kaplarının üzerindeki ritüel sahnelerde de karşımıza çıkar. Örneğin, Kaşkaderya kemik muhafaza kabında, sunak tutan bir tanrı figürünün tahtının aşağısında, iki koyun figürü yer alır. Bir kısım araştırmacılarca göre dağ koyunu tanrı Veretragna’nın suretlerinden biridir. Tabii bu sadece ispatlanmamış bir hipotezdir veya varsayımdır. Bazı araştırmacılar da bu tasvirleri Avesta’da anlatılan cennet sahneleriyle ilişkilendiriler (Anonim:1999:128-129,185).

Bazı bilim insanlarının eserlerinde ölü kemiği muhafaza kapları üzerindeki tasvirlerde atın törende bulunması veya at kurbanı olayı dahi bu yönde hiç bir kayıt olmamasına karşın Soğdlara mal edilmiştir (Anonim, 1999:185). Oysa Türk halkları, M.Ö. ki devirlerden itibaren kurganlara ölüye eşlik etmek üzere bazen çok sayıda atları çoğu kere koşum takımlarıyla birlikte gömüyor (bunlar Göktürk döneminde bire kadar inebiliyor), ayrıca at kuyrukları ve hatta yuğ töreninde etleri yenilen atların kemiklerini bile zaman zaman mezara atıyordu. Göktürk döneminde mezarlara koyun ve keçi gibi hayvanlar da gömülmekteydi.

TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan'ın muhtelif yerlerinde yapılan arkeolojik kazılarda epey sayıda kemik muhafaza kabı (= Ossuary) ele geçirildi. Bunlar dikdörtgen veya daire ya da oval şekilli kaplardır. Bazıları da çömlek şeklinde ağız açık urnelerdir. Çoğunlukla terrakotadan meydana getirilmişlerdir. Aralarında bir kutu ölçüsünde küçük olanları veya kapaklı kaplar şeklinde büyükçe olanları da vardır. Kapakların bazıları bina çatılarını andırır şekilde piramidal biçimde yükselen iki veya üç bölüme ayrılmıştır. Bazıları bitkisel dekorasyonlu bazıları ise insan ve hayvan figürleri içerir. Bazı ölü kemiği muhafaza kapları kapısı olan cephe üstü dendanlı mimari yapılar (mezar anıtları) görünümündedir. Hatta erken örnekler olmalarına rağmen bunların bazılarının biçimleri Büyük Selçuklu (Oğuz Türkleri) mezar anıtlarını dahi çağrıştırır. Ossuary'lerde kapıyı pişmiş toprak kutuya ilave edilen ayrıca yapılmış kapaklar temsil eder ve bu muhtemelen ölüm sembolizmiyle de alakalıdır (ölüler dünyasına geçiş veya bir alemde ötekine göç). Türkmenistan'daki ölü kemiği muhafaza kaplarının önemli bir bölümü İskit-Hun (Akhun) dönemlerine aittir. Bunların sahipleri atalar dinine mensup veya Zerdüştlüğe intisap etmiş Türk soylu halklar olmalıdır (Resim 11,13,14).

Yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan özenle etlerinden organlarından arındırılmış ölü kemiklerinin muhafaza edildiği kaplar, Amuderya'nın aşağı kesimlerinde M.Ö. 1. Bin yılın ortalarına kadar geri gitmektedir. Bu gömüler, başlangıç zamanlarında, günlük kullanım kaplarına yapıyorken Milada yakın tarihlerde, defin için özel olarak tasarlanarak imal edilmiş kaplar içine yapılmaya da başlanmıştı (Yablonskiy, 1988:9).

Türkmenistan'da çok meşhur olan ve bugün Türkmenistan Milli Müzesi'nde bulunan ön ve arka tarafında iki tanınmış insan figürlü sahnenin bulunduğu, bazı araştırmacıların vazosu bazılarının ise röliker olarak takdim ettikleri bir kap örneği de dikkati çeker (5. Yüzyıl, Türkmen Milli Müzesi, Aşkabad) (Pugachenkova-Khakimov, 1988: R.71). Türkmenistan'da arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen ölü kemiği muhafaza kaplarının önemli bir kısmı Merv nekropolündeki mezarlardan ele geçmiştir (Bkz. Resim 11,13,14)

Merv bölgesinden gelen bazı keramik ölü kemiği muhafaza kapları yas tutan veya ağıt yakan insan figürlerini gösterir. Bu kaplarda insan figürleri baskı ile kabartma şeklinde ve başları kalıplarla yapılmıştır (Pugachenkova-Khakimov, 1988:131).

Türkmenistan'ın Şasenem (Horezm) bölgesinde yapılan kazılarda da üç tip ossuary, yine kurgan tipi yapıların altında ele geçmişti. Yukarıda söylendiği gibi, çoğunluğu kapaklı ve bazen köşeleri oval dörtgen formlarda mezara gruplar halinde konmuş, pişmiş toprak kutular, bazıları da ağız açık çömlek urneler şeklinde idi. Bunların bazılarının tarihi için M.S. 6. Yüzyıl önerilmiş olmakla birlikte (Ak Hun devri), bir mezarda çıkan tunç sikkeler M. 3. Yüzyıla tarihlenmektedir. Muhtemelen bunlar 3-6. Yüzyıl arasına ait olarak kabul edilebilir (Yusupov, 1979:26-27).

Ele geçen ilginç örnekler arasında sonraki Göktürk taş heykellerinin keramik biçimlerini andıran insan formlu Asuvariler (ossuary) de vardır. Bu tipten bir pişmiş toprak heykel biçiminde ölü kemiği muhafaza kabı (Ossuary. Okunuşu Asuvari) Türkmenistan'ın Amu Derya deltasında yer alan Daş Oğuz bölgesindeki Sarıkamış'ta, Yası-gır denilen tepede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur ve yayınlanmıştır (Resim 12)¹³. M.S. 3-4.yüzyıllara tarihlenen bu heykel biçiminde ossuary, bir kurganın orta kesimi kısmen kazılarak buraya yerleştirilmişti. Ayrıca bu eser, kurgan tepesinin altındaki, günlük kapları taklit eden, başka ölü kemiği muhafaza kapları ile birlikte ele geçirilmişti. Bir kurgana konulması ve kafatasının suni deformasyona sahip olması gibi kimi başka özellikler, bu heykel şeklinde Ossuary'nin, İskit-Hun tipi bir Bozkır topluluğuna ait olduğunu göstermektedir. Kurganın merkezi kısmına konulmuş olması kimi İskit kurganlarında ve sonraki Türk kurganlarında (bilhassa Kuzey Karadenizde) kurganın tepe kısmına taş heykel konulması geleneği ile de kısmen örtüşmektedir.

58 cm yüksekliğinde bu toprak heykel biçimindeki kabın içerisinde, kafatası suni olarak deforme edilmiş (ki bu deformasyon heykel biçiminde kabın baş kısmında da görülmektedir) 6-7 yaşlarında olduğu tahmin edilen ve büyük ihtimalle de cinsiyeti kız olan bir çocuğa ait kemikler ele geçmiştir. İçi ölü kemiği dolu, toprak heykelin görünümünü inceleyen arkeologlar, bunun bir çocuğu ellerinde tutan bir erkek figürünü ifade ettiği kanısına varmışlardır. Heykel şeklinde kapta, saç ve kıyafet tasviri yoktur, bununla birlikte kazıyı yapanlar, onun bugüne gelmemiş kumaştan bir kıyafeti bulunduğunu ve elinde bez bebek şeklinde (kabın içinde kemikleri olan ölmüş çocuğu temsilen) bir çocuğu tutuyor vaziyette gömülmüş olabileceğini ileri sürmektedirler. Figürün ellerindeki alabaster izlerini de kukla veya bez bebek tuttuğuna bir delil olarak göstermişlerdir.

Yablonsky'nin anlatımına göre; kafası cepheden elleri ileri doğru uzanır vaziyette, parmakları bükülmüş veya biçimsiz şekilde dikey olarak ele alınmış, memeleri çıkıntı şeklinde figürün; başı cepheden, yüzü yuvarlak, belirgin kaşlı, badem gözlü, ince dudaklara sahip dar ağızlı ve uzun burunlu, kulak memeleri küpe için delik olarak gösterilmiştir. Sırtı düz şekilde inen, önden yuvarlak gövdeli figürün gövdesi, bel seviyesinde keskin bir şekilde silindirik taban kısmına geçiş yapmaktadır. Heykel şeklinde ölü kemiği muhafaza kabının arkasında, alabaster kullanılarak, silindirik bir kil ile kapatılmış bir delik bulunmaktadır. Her ne kadar kazıyı yapan araştırmacılar bu heykel biçimli kabın ünik olduğunu söylüyorlar ise de bunu belki dönemi için geçerli saymak daha doğru olur; çünkü daha sonra Göktürk devrinde, Göktürk taş heykellerinin şematik duruşunu hatırlatır bir tarzda yapılmış adam şeklindeki yuvarlak gövdeli pişmiş toprak kap (Bişkek'teki Kırgız Tarih Müzesi'nde) örneği, aslında benzeri örneklerin bulunduğunu bu kabın ünik sayılmayacağını bize göstermektedir (Çoruhlu,2017: R.55).

ÖZBEKİSTAN

Özbekistan'ın A.T. Aybek, Özbekistan Halkları Tarih Müzesi'nin Arkeoloji Vakfı'nda söylendiğine göre, ölü kemiği muhafaza kaplarının en büyük koleksiyonlarından biri bulunmaktadır¹⁴ (Resim 15-28).

Oturur durumda insan biçimindeki, kemik kalıntı kaplarının çok güzel örneklerine Özbekistan'da rastlanmıştır (Resim 15-16). Koy Kırılğan kaledeki kazılarda ele geçmiş iki örnek yukarıda belirtilen müzede muhafaza edilmekte olup M.S. 1-2. Yüzyıllara tarihlenmektedirler.

¹³ L.T. Yablonskiy. "Skul'pturniy Ossuariy iz Prisarıkamış'ya", **Pamyatniki Turkmenistana**, C. 2, S. 46, 1988, Aşgabat, 1988, s.9-10. Bu makaleyi isteğimiz üzere Rusçadan Türkçeye çeviren, Sanat Tarihi, Araştırma Görevlisi, Fırat Karaya teşekkür ederim.

¹⁴ V.S. Minasyants, "Ossuarii Taşkenta i Taşkentskoy Oblasti, İstoriya Komplektovaniya Kollektzii, İkonografiya i Simbolika", **Kultura Srednego Vostoka-izobrazitel'noe i Prikladnoe İskusstvo**, Özbekistan SSR, "Fan" Yayınları, Taşkent 1990, s.71-85. Bu makaleyi isteğim üzerine Rusça aslından Türkçeye çeviren Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Araştırma Görevlisi, öğrencim Fırat Karaya teşekkür ederim.

Bazı ölü kemiği muhafaza kapları dört ayaklı kübik veya silindirik kaplardır (Resim 17-20). Bunların bir kısmı üzerinde boya ile yapılmış resimler bulunur ki bunlar yuğ töreni sahneleridir (Resim 17-19). Bu tipteki asuvariler insan heykeli şeklindeki ölü kemiği muhafaza kaplarının öncüsü olarak kabul edilir (Anonim, 1999: 127). Resimlerde bir çadır veya mesken içinde bir örtü üzerine yatırılmış ölü ve ritmik hareketlerle yası ifade eden davranışlar sergileyen ve ağlayan insanlar görülür. İnsan Figürlerinin uzun veya örgülü saçlı ve erkeklerin Türk tipi kaftanlı oluşları dikkati çeker. Bu türden sahneler, Tok Kale mahfazasında ve Toytepe kemik kaplarında örnekleri görülmüştür. Aral Gölünün güneyindeki Kerder bölgesinde, Tok Kal'e'de bulunan örnekteki yas sahnesi E. Esin'e göre kün-ay işaretinden yönetici olduğu anlaşılan birinin (muhtemelen bir Oğuz Türkü) yuğ törenini tasvir ediyordu (Esin, 2006:18).

Özbekistan'da, Ossuary'lere, en çok başkent Taşkent ve çevresindeki yerleşme alanlarında rastlanmıştır. Dikdörtgen kutu şekilli olan kemik muhafaza kapları, çoğunlukla Zerdüştlükle ilişkilendirilmiş ve ona göre yorumlanmıştır. Bu tür kapların üst bölümleri çoğu kere piramidal bir kapağa sahiptir. Dikdörtgen geniş ve dar yüzler (kalıpla yapılmış) ve kapaklar genellikle yüksek kabartma ile dekorlanmıştır. İnsan figürleri çoğu yerde, ellerinde çeşitli nesnelere tutarlar; yılan başlı asalar veya düz başlı asalar daha çok erkeklerde görülür. Çelenk, anahtar, bitki gibi şekiller ise daha çok kadınlarla görülür. Birçok sahnede erkekler ve kadınlar sütunların taşıdığı kemerlerin (arkad) aşağısında gösterilmişlerdir (Resim 22,27,28) (Pugachenkova-Khakimov, 1988: 131). Bununla birlikte bu sahnelerde bazı hususların yeniden değerlendirilmesi gerekir. Örneğin yılan başlı olarak belirtilmiş baston veya asaların başları bazen kurt başına benzemektedir.

Bununla birlikte bazı araştırmacılar, Özbekistan'daki özellikle oval (yurt tipi çadırı andıran) kemik muhafaza kaplarını Türklerle ilişkilendirmişlerdir. Bu form bilhassa Taşkent bölgesinde yaygındır (Resim 21,23,24). Bunların Ortaya çıkması Pugaçenkova tarafından Türklerle (Göktürklerle) ilişkilendirilmiştir. İddiaya göre; *"Türkler buraya yerleşip, yerli nüfusla kaynaşmışlar; onların gelenek ve inançlarını benimsemişlerdir; yerli nüfus ise bunların zevklerini hesaba katarak törensel nesnelere yabancılar anlaşılır formlar meydana getirmişlerdir. Bundan dolayı da V-VII.yüzyılda Türk yarı göçebe soyluları Devleti çağının eserleri olan oval muhafazalar yaygınlık kazanmıştır (Minasyants, 1990 : 84)."*

Kapaklarıyla birlikte yurt tipi çadır formunu andıran, oval formlu, Göktürk devri ölü kemiği muhafaza kaplarında, dünya ağacı şekilleri veya dallar görülür (Resim 21). Bazı kaplarda ise iri yaprak şekilleri vardır (Resim 23-24). Bir kısım örneklerde kapağın merkezi bölümü, çıkıntı yapacak şekilde yukarıya doğru yükselen insan başı şekline (tutamak) sahiptir (Resim 26). Bu tipte kaplarda hemen hemen her türden süsleme tekniğine rastlanır (kabartma, kazıma, baskı, yapııştırma vb). Bir kısım kaplarda ise süsleme yoktur. Bir kısım kaplarda ise nadiren geometrik kompozisyonlar karşımıza çıkar.

Araştırmacıların bir bölümü Özbekistan kemik saklama kaplarında görülen insan figürlerinin tanrıça Anahita ve bölge tanrıalarının tasvirleri olduğunu iddia ediyorlardı. Ayrıca insan şekilli (heykel tarzında) kapların da ölen insanın Anahita veya Siyavuş ya da Mitra gibi tanrı suretinde bir tasvirini içerdiğini böylece ölünün yeniden onlar vasıtasıyla dirileceğine inanıldığını ileri sürüyorlardı.

Özbekistan ölü kemiği muhafaza kaplarındaki hayvan tasvirlerinin de yine bir kısım araştırmacılarca, Zerdüştlükle veya genel olarak Orta Asya inançları ile bağlantılı olarak değerlendirildiğini belirtmiştik. Bize göre bunlar arasında kuşların ruhun sembolü olduğu inancı Türkler vasıtasıyla bu bölgede yayılmıştı.

Ruhların, eski Mısır ölü kültüründe olduğu gibi, Türklerde de eskiden beri kuş biçiminde algılandığı yaygın olarak bilinen bir husustur. Devlet kitabeleri olan Göktürk Orhun yazıtlarında ve başka birçok Türk runik yazısıyla yazılmış mezar kitabesinde, ruhun kuş olup veya kuş gibi uçtuğundan söz edilmiştir. Yine bir kısım araştırmacılar “güvercin” ve “tavus” kuşlarının kaplarda bulunmasını, bazen yerel tanrılarla (Anahita veya Siyavuş gibi) bağlantılı olarak hatta onların suretleri gibi kabul etmişlerdir ancak Türklerde de örneğin Tanrıça Umay’ın bazen bir kuş şeklinde veya hüma kuşu biçiminde gösterilmesi de Göktürk devrinin kaplarında görülen kuşlar hususunun da kökenler açısından ayrıca incelenmesi gerektiğini ortaya koyar. Bir kısım kemik muhafaza kapları doğrudan doğruya hayvan biçimli kaplar olarak yapılmıştır (Resim 25).

Yukarıda, genel özellikleri ele aldığımız kısımda anlattığımız gibi, Özbekistan ölü kemiği kaplarında, ayrıca keçi ve koyun tasvirleri de vardır. Taşkent bölgesindeki kemik kaplarının kapaklarındaki koyun veya keçi başlarının Sasani ikonografisinde popüler olduğunu ileri süren bir kısım araştırmacılar, bunları savaş ve zafer tanrısı Veretragna’nın veya (krali gücün ve saltanatın tanrısı) Hvarna yani bir diğer deyişle Farn ‘ın simgesi olarak ele alırlar. Ancak bu araştırmacılar eski Türklerde koç, koyun ve keçinin ne kadar önemli olduğunu hatırlamak istemiyorlar. Hatta özellikle keçinin Orta Asya’daki mağara yerleşmelerinde bile ölümlerin yanında kemiklerine rastlandığını da göz önüne getirmiyorlar; belirttiğimiz gibi Göktürk kurganlarına koyun ve keçinin gömüldüğünü de gözden kaçırıyorlar.

Bölgedeki bazı kaplarda ay (hilal) ve güneş şekilleri de bulunur, bunların önemli bir kısmı bize göre, Türklerdeki Proto-Türklerden bu yana (Tunç devrinden itibaren) görülen “kün-ay” şekilleri olup günümüz Türkiye Türklerinin bayrağına, kırmızı zemin üzerine beyaz ay-yıldız şeklinde ulaşmıştır. Kimi araştırmacılar ise “kün ve ay” şekillerini Sasani taçlarıyla veya Zerdüştlükle bağlamak yoluna gitmişlerdir. Halka, tekerlek, daire şekilleri yanında, dört yön şekilleri ve ayrıca belirtildiğine göre V. N. Yagodin’in yorumuyla, Taşkent bölgesindeki kemik muhafaza kaplarında görülen kapakların mantar şeklinde sonuçlanan kulplarının da güneş işareti olduğu kabul ediyordu ¹⁵.

KIRGIZİSTAN VE KAZAKİSTAN

Kırgızistan bölgesi kemik muhafaza kapları daha güney ve batı kesimindeki kaplarla bağlantılı olmakla birlikte bunları Kazakistan’daki kemik kapları ile birlikte bir ayrı grup olarak değerlendirmekte mümkündür (Resim 29-33). Kırgızistan ve Kazakistan ölü kemiği kapları nispeten sade örneklerdir. Söz konusu bölge ve Kazakistan Batı Göktürklerinin ağırlıklı olarak yer aldığı bir bölgedir. Bu nedenle buradaki pişmiş toprak ölü kemiği muhafaza kaplarını ve diğer bölgelerdeki bazı kaplarla birlikte Göktürk keramik sanatı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Kırgızistan’daki kapların çömlek şeklinde olanları, kubbemsi (yurt tipi çadırı andıran) kapaklı olanları veya oval dikdörtgen şeklinde olanları vardır. Kubbemsi kapakların sivri çıkıntı teşkil eden tutma yeri bazen insan biçimindedir.

Bu bölge kemik kapları da temel olarak dikdörtgen veya oval şekillerde yapılmış olup kapların üzerinde kalıpla baskı yoluyla insan ve hayvan kabartmaları veya sivri bir aletle hamur yaşken çizilerek oluşturulmuş kazıma dekorlu örnekler vardır. Konular daha çok ölü ve ölüm ritüeli ile ilgili sahnelerdir. Tipler Türk ve kısmen Soğd tiplerini de gösterir. Bazı örnekler de Budisttir veya Budizm etkilidir. Ateş sunağı veya kutsal ateş ögesini ele alan örnekler de ya eski Türk ateş kültlerine ya da Zoroastrianizm’e dayanır.

¹⁵ Özbekistan ölü kemiği muhafaza kaplarındaki ikonografi ve sembolizm için Türkler dışındaki geleneklere ilişkin ve Taşkent kemik kaplarına bağlı olarak yapılan bir toplu değerlendirme için Bkz. V. S. Minasyants, **a.g.m.**, s. 80-85.

Krasnaya Reçka (Çuy) nekropolü keramik örneklerinden birinde, ortada bir sunağın üzerine konulmuş kaptaki yiyeceği şekillendirmekte olan iki şahsı görüyoruz ki bu tür sunu sahneleri sadece Zoroastrianizm'de değil Budizm'de de görülür .

Bişkek'deki Devlet Tarih Müzesi'nde muhafaza edilmekte olan ölü kemiği muhafaza kapları, Çuy bölgesi nekropolünden gelme olup, iyi durumdaki dikkat çekici örneklerdir. Bunlar oval yurt tipi çadır formlu eserlerdir (Resim 29). Bunlardan birisi insan figürleri ve geometrik motifleri ile ayrıca dikkati çeker. Bu kabın kısmen ajurlu ve geometrik süslemeli kapağının tepesindeki tutamak (çıkıntı) topuz saçı olan insan başı formundadır. Kabın gövdesinde oyma rozet süslemeleri arasında, dikine konulmuş saçı topuza benzer şekilde toplanmış (Budist etkili) insan figürleri yerleştirilmiştir. Bunlar ellerini saygı pozisyonunda göğüsleri üzerinde çapraz olarak tutarlar. 35 X 73 cm ebadında olan bu eser, diğerleri gibi VII-VIII.yüzyıl yani Göktürk devrine aittir (Anonim, 1983:57,58).

Benzeri formda ancak daha sade örnekler, Kırgızistan'ın Burana Ören Yeri'ndeki müzede de bulunmaktadır (Resim 30-31). Bunlardan birinde kazıma yolu ile baklava motifli hasır desen, kapağın tepesinde yonca şekilli bir tutamak ve gövdede yapıştırma bir kurdele şekli vardır. Diğer bir örnekte ise dallar ve kozmik şekilleri andıran simgesel desenler ve kapağın merkezinde çıkıntı yapan ve tutamak vazifesini gören hayvan şekli bulunmaktadır.

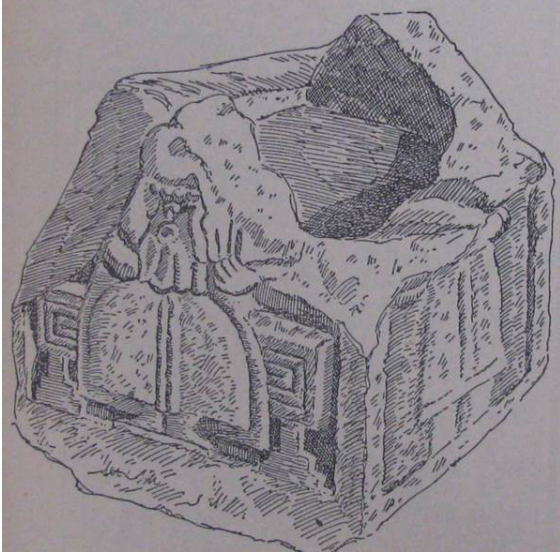
Kazakistan ölü kemiği muhafaza kapları da Kırgızistan'dakilere benzer (Resim 32-33). Taraz, Kostobe nekropolünden elde edilen örnekler bunlardandır. Çadır formlu kubbemsi kapaklara sahip eserlerden birinin kapağında, yurt (çadır) kubbesi aksamını hatırlatan kazıma ile yapılmış basit desenler vardır. Yine kapların bazılarının kapaklarında, merkezi kısımda çıkıntı teşkil eden tutamaklar, kimisi Türk-Moğol tipli kimisi de farklı insan başlarını gösterir şekilde ele alınmıştır.

Sonuç; kemik ve kalıntı muhafaza kapları, ister Buddhizm, ister Zoroastrianizm isterse Türklerin eski ata ve ateş kültlerinden kaynaklanmış olsun Türk Sanatı Tarihi içerisinde önemli sanat eserleri veya kültür varlıkları olarak yer almaktadır.

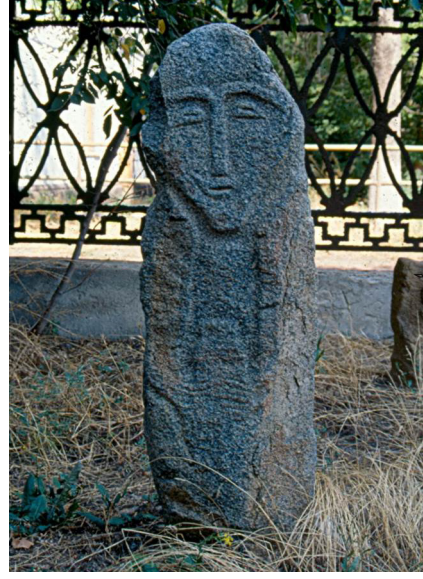
KAYNAKÇA (Rusça kaynakların başlığı Latin Alfabesi kaynaklı Türk harfleri ile verilmiştir).

- Anonim. Along The Ancient Silk Routes- Central Asian Art From the West Berlin State Museums-The Metropolitan Museum of Art, New York, 1982.
- Anonim. Pamyatniki Kul'turu İ İskusstva Kırgızii-Drevnost'i Srednevekov'ye Katalog Vistavki, "İskusstvo" yayını, Leningrad (St. Petersburg), 1983.
- Anonim. History of Civilizations of Central Asia – The Crossroads of Civilizations : A.D. 250 to 750 (Editör B. A. Litvinsky), C.III, UNESCO Publishing, Fransa, 1996.
- Anonim. Arheologiya-Sredneyaya Aziya i Dal'niy Vostok v Epohı Srednevekov'ya- Sredneyay Aziya v Rannem Srednevekov'e, "Nauka" Yayını, Moskova 1999.
- Anonim. Turks-A Journey of a Thousand Years, 600-1600, Royal Academy of Arts, London, 2005.
- Belenitsky, A. Central Asia (Rusça'dan İngilizce'ye çeviren James Hogarth), Nagel Publishers, Geneva, Paris, Münih; Geneva (Cenevre), 1968.
- Baipakov, K. , R. Nasırov. Along The Great Silk Road, "Kramds-Reklama" Yayını, Alma Ata, 1991.
- Buryakov,Y. , A. Gritsina. Maverannahr Na Velikom Şelkovom Puti, Mejdunarodniy İstitut Tsentral'noaziatskih İssledovaniy Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan İstitut Arheologii İmeni Y.G. Gulyamova, Semerkand-Bişkek, 2006.
- Craven, R. C. Indian Art, A Concise History, Thames and Hudson, London, 1993 (1976'dan tıpkıbasım).

- Çoruhlu, Y. "Kırgızistan Notları-1", Tarih ve Düşünce, Sayı 8, Haziran 2000, İstanbul 2000, s.70-76.
- Çoruhlu, Y. Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Kitabevi, İstanbul, 2016.
- Çoruhlu, Y. Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2017 (3.baskı, ilk baskı 2007).
- Erdenebat, U. - E. Pohl. "Moğolistan'da Kaya Yarıkları ve Mağaralarda Bulunan Mezarlar", Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu, Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006, s.111-115.
- Esin, E. "İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim San'atı", Türk Kültürü El Kitabı- İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar, C. II, Kıs. I a, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 186-243.
- Esin, E. İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- Esin, E. Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ghirsmann, R. Iran-From The Earliest Times to The Islamic Conquest, Penguin Books, Büyük Britanya, Bungay-Suffolk, 1965 (Tıpkı basım).
- Grünwedel, A. Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan, Druck Und Verlag Von Georg Reimer, Berlin, 1912.
- Günay, Ü.- H. Güngör. Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ocak Yayınları, 1997.
- Karcaubay, S. – C. Karcaubay. "Göktürk'ün Toprak Halkı", Atlas, S.238, Ocak 2013, İstanbul 2013,s.62-76.
- Korkmaz, M. Zerdüş Dini İran Mitolojisi, Alter Yayıncılık, Ankara 2010.
- Minasyants, V. S. "Ossuarii Taşkenta i Taşkentskoy Oblasti, İstoriya Komplektovaniya Kollektii, ih İkonografiya İ Simbolika", Kultura Srednego Vostoka-İzobrazitel'noe İ Prikladnoe İskusstvo, Özbekistan SSR, "Fan" Yayınları, Taşkent, 1990, s.71-85.
- Pugaçenkova, G. A. Gadimi Marı-Drevniy Merv-Old Merv- Alte Merw, Türkmenistanın Medeniyet Ministerliğı yayını, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat, 1982.
- Pugaçenkova, G. A. Akbar Khakimov. The Art of Central Asia, Aurora Art Publishers, Leningrad (St. Petersburg) (Baskı yeri Finlandiya), 1988.
- Rice, T. T. Ancient Arts of Central Asia. Frederic A. Praeger Publishers, New York, Washington 1965.
- Rowland, B. The Art And Architecture of India Buddhist-Hindu-Jain, Penguin Books, Kingsport-Tennessee, 1984 (1953 ilk baskıdan tıpkıbasım).
- Sarianidi, W. Marguş Türkmenistan – Murgap deryásynyň köne hanasynyň ayagyndaky gadymy gündeğar şalygy- Drevnevostoçnoe tsarstvo v staroy del'te reki Murgab- Ancient Oriental Kingdom in the Old Delta of the Murgab River, Türkmen Döwlet Habarlary Yayını, Aşgabat, 2002.
- Watson, W. The Arts of China to AD 900, Yale University Press- Pelican History of Art, Hon-kong, 1995.
- Yablonskiy, L.T. " Skul'pturniy Ossuariy iz Prisarıkamış'ya", Pamyatniki Turkmenistana, C. 2, S. 46, 1988, Aşgabat, 1988, s.9-10.
- Yıldırım, N. Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- Yusupov, H. "Nahodki Na Şaseneme", Pamyatniki Turkmenistana, C. 2, S. 28, 1979, s.26-27.

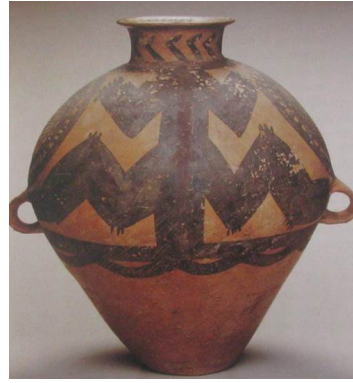
1. İnan, Bişapur'dan taştan yapılmış Ossuary
(R. Ghirsman, 1965).

2. Kazakistan, Göktürk taş heykeli. Figürün elindeki kavanoz benzeri kap muhtemelen ölü külü veya kemiği muhafaza kabıdır (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2017).

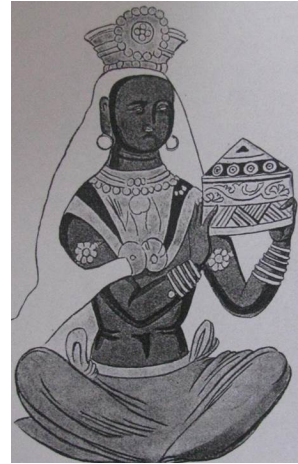
3. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenen urnelerden biri. Troya VI evresi, M.Ö. 2. Bin (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu).

4. Çin, Machang urnesi, M.Ö. 2. bin ortası. Yükseklik 35.5 cm. Museum of Asian Art (Asya Sanatı Müzesi), Sn Francisco, B60P 1110 (W. Watson, 1995).

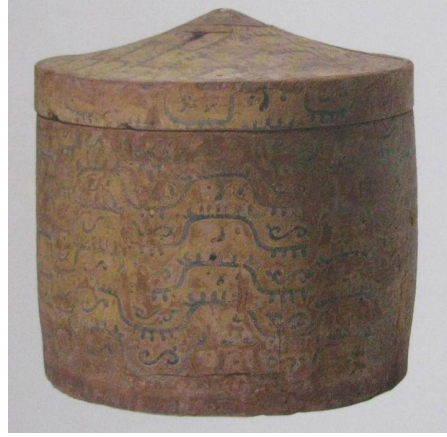
5. Gandhara bölgesindeki Şah-yi-ki Deri'den Kuşan hükümdarı Kanışkaya ait olarak kabul edilen röliker. M.S. 2. yy. Tunç. Yüksekliği 19.5 cm. Peşaver Müzesi (R. C. Craven, 1993).

6. Doğu Türkistan, Kumtura'daki 19. Mağara Tapınağı'nda bulunan bir duvar resminde elinde insan kalıntısı kabı (röliker) tutan insan figürü. 5-7. Yüzyıl, Göktürk devri (A. Grünwedel, 1912).

7. Doğu Türkistan, Sorçuk, 9. Mağara Tapınağı'nda ölü kemiği veya külü muhafazası kabı tutan bir insan figürünü gösteren duvar resmi (A. Grünwedel, 1912).

8. Orta Asya (Türkistan) eski Türk rölikeri. Ağaçtan yapılmış kapaklı urne, muhtemelen 7. Yüzyıl (Göktürk devri), 25 cm çap ve 25 cm yüksekliğindedir (Anonim 2005).

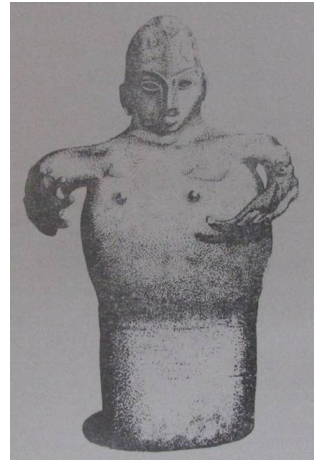
9. Doğu Türkistan, Toyuk mağara tapınakları yazmalar odasından elde edilmiş, ağaçtan, lakeli ve lotus süslemeli urne. 8-9. Yüzyıl. Uygur devri. Y. 13.4 cm, MIK III, 6115 (anonim 1982).

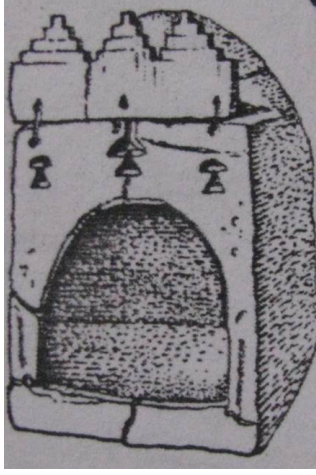
10. Doğu Türkistan, Kuça veya Kızıl'dan Göktürk dönemine ait röliker. 7-8. Yüzyıl, Tokyo T. Kimura Koleksiyonu (B. Rowland, 1984).

11. Türkmenistan, Merv nekropolünden Eftalitler (Ak-Hunlar) döneminden kalma (5.yüzyıl) ölü kemiği muhafaza kabı (Ossuary). G. A. Pugaçenkova, 1982.

12. Türkmenistan'dan Sarıkamış bölgesinden getirilmiş insan formunda heykel olarak yapılmış ölü kemiği muhafaza kabı (ossuary) (L.T.Yablonskiy 1988).

13. Türkmenistan, Eski Merv nekropolünden, pişmiş topraktan yapılmış insan kemiği muhafaza kabı (ossuary). 5-6. Yüzyıl, Ak-Hun devri (Anonim 1999).

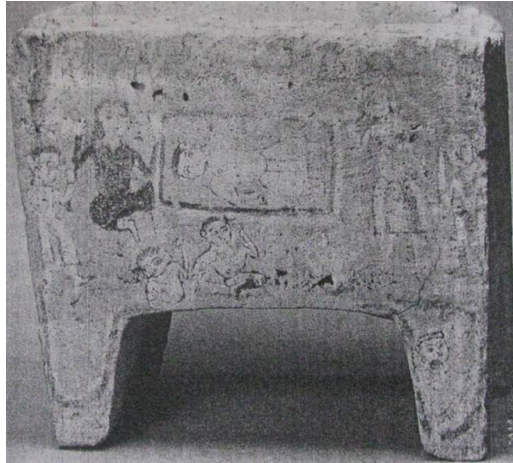
14. Türkmenistan, Eski Merv nekropolünden, 5-6. Yüzyıl Ak-Hunlar devrine ait pişmiş toprak ölü kemiği muhafaza kabı (Ossuary). G.A. Pugaçenkova, 1982.

15. Özbekistan, Koy Kırılğan Kale'den, pişmiş topraktan yapılmış insan biçimli (antropomorfik) ölü kemiği kabı (Ossuary). 1-2. Yüzyıl. Taşkent Özbekistan Halklarının Tarihi Aybek Müzesi (G. A.Pugaçenkova-A. Hakimov, 1988).

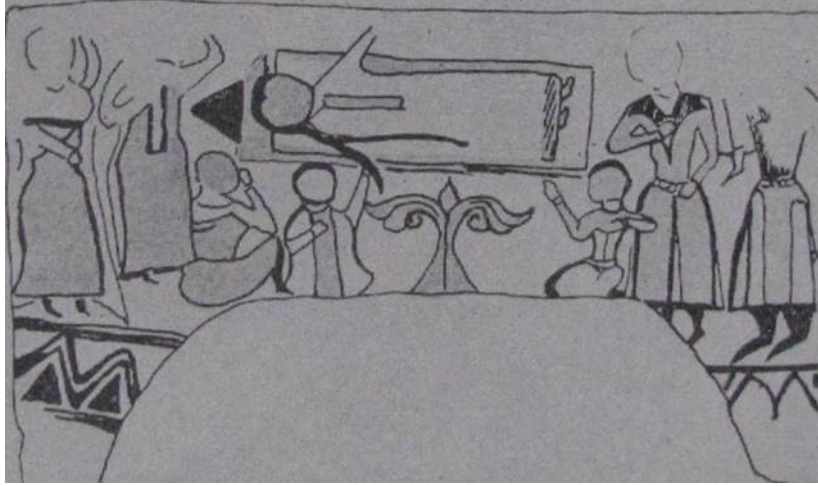
16. Özbekistan, Koy-Kırılğan Kale, pişmiş topraktan yapılmış insan biçimli ölü kemiği kabı, M.S. 1-2. Yüzyıl (A. Belenitsky, 1968).

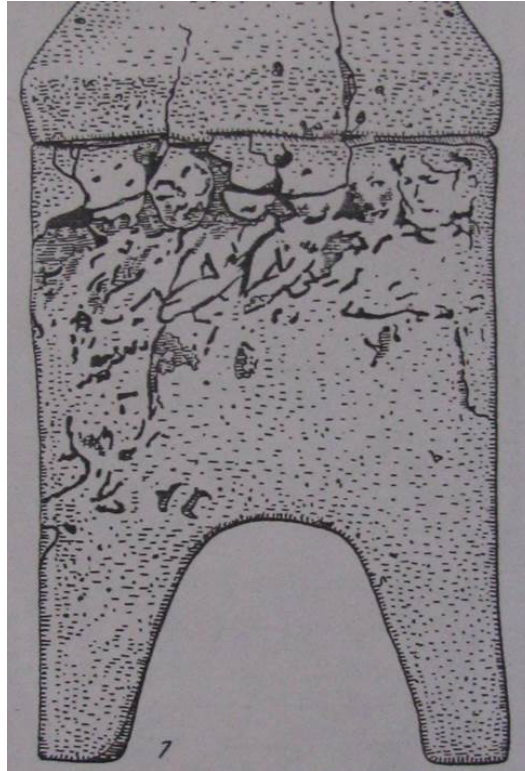
17. Aral Gölü kıyısındaki, Tok Kale'den alabasterden yapılmış bir ölü kemiği muhafaza kabı (Ossuary). M.7. yüzyıla yani Göktürk devrine aittir. Üzerinde yuğ töreni sahnesini gösteren bir resim bulunmaktadır (Fotoğraf V. Tereben, yayın Anonim 1996).

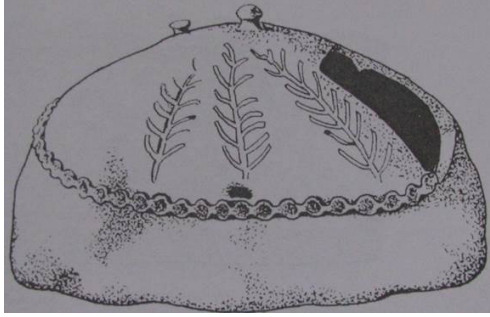
18. Aral Gölü kıyısı, Tok Kale'den elde edilen Ossuary üzerindeki resimde yurt (çadır) içerisinde yapılan yağ töreni sahnesinden ayrıntı. M. 7. Yüzyıl. Göktürk dönemi (Anonim 1996).

19. Tok Kale'den elde edilen Ossuary üzerindeki yağ töreni resminden bir ayrıntı (Frumkinden nakleden Emel Esin, 1972).

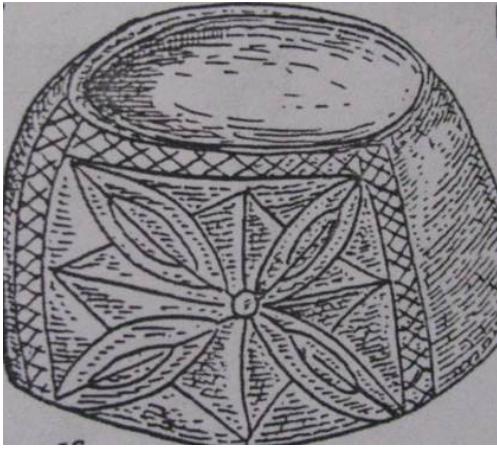
20. Harezm, Mizdahkan nekropolünden ölü kemiği muhafaza kabı (Ossuary) (Anonim 1999).

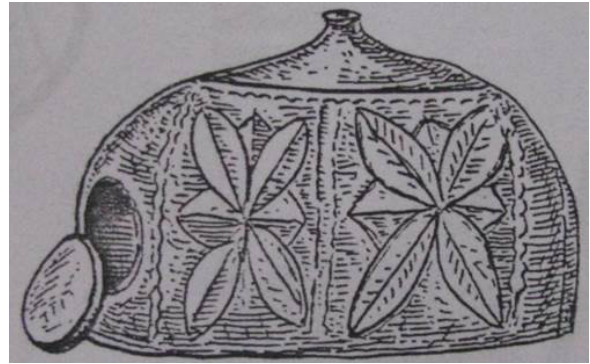
21. Özbekistan, Koş Tepе'den ölü kemiği muhafaza kabı (Ossuary). Y. Buryakov-A. Gritsina, 2006).

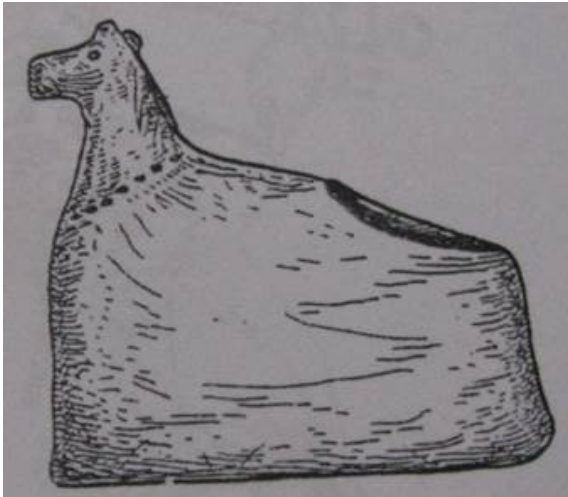
22. Soğd Ossuarileri olarak tanıtılan gruptan, Özbekistan'daki Sarı Tepе'den bir ölü kemiği muhafaza kabı üzerindeki insan figürlü tasvirler (Anonim 1999).

23. Özbekistan, Hoca-Farhon'dan bitkisel desenli Ossuary (Anonim 1999).

24. Özbekistan, Toytube'den, bitkisel desenli ve kapaklı Ossuary (Anonim 1999).

25. Özbekistan, Turgay Mazar'dan hayvan figürü kemiği şeklinde ölü kemiği muhafaza kabı (Anonim 1999).

26. Özbekistan, Afrasiyab (Eski Semerkant), M.S. 7-8. Yüzyıl, Göktürk devrine ait insan başı formu tutma yeri bulunan Ossuary kapağı (A. Belenitsky, 1968).

27. Özbekistan, Semerkant'tan pişmiş toprak ölü kemiği muhafaza kabı. Kabın cephesinde ibadet eden bir şahıs ve yardımcısı bir ateşin iki yanında görülüyor. Solukları ile ateşi kirletmesinler diye insan figürlerinin ağızları ve burunları maskeyle kapalı olarak gösterilmiştir. Kabın yukarısında yeniden doğuş ile ilgili tören yapan çıplak kadın tasvirleri bulunmaktadır. Yükseklik 75 cm, en 24 cm, boy 52 cm'dir. 7-8. Yüzyıl. Göktürk devri. Semerkant Registan Müzesi (Anonim, 1996).

28. Özbekistan, Ishtihan'dan ölü kemiği muhafaza kabı, 6-7. Yüzyıl, Göktürk devri. Hamza Sanat Tarihi Enstitüsü (G. A. Pugaçenkova- A. Hakimov, 1988).

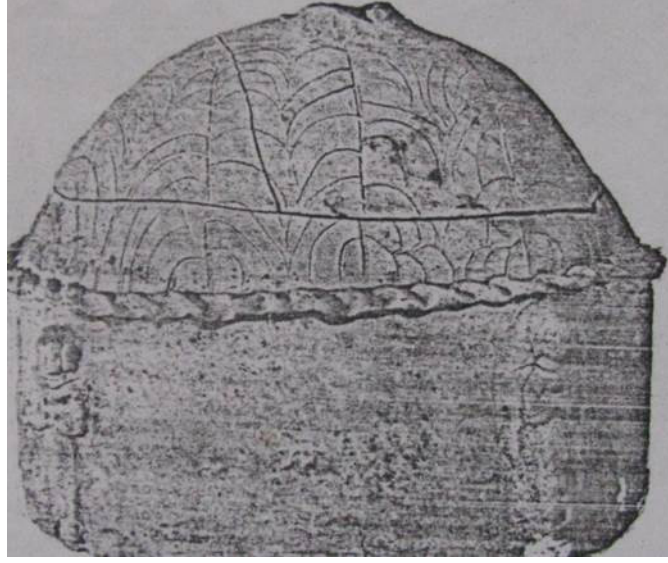
29. Kırgızistan, Çuy bölgesi, ölü kemiği muhafaza kaplarından bir küme. Pişmiş toprak. Göktürk devri, Bişkek, Kırgız Tarih Müzesi (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2000).

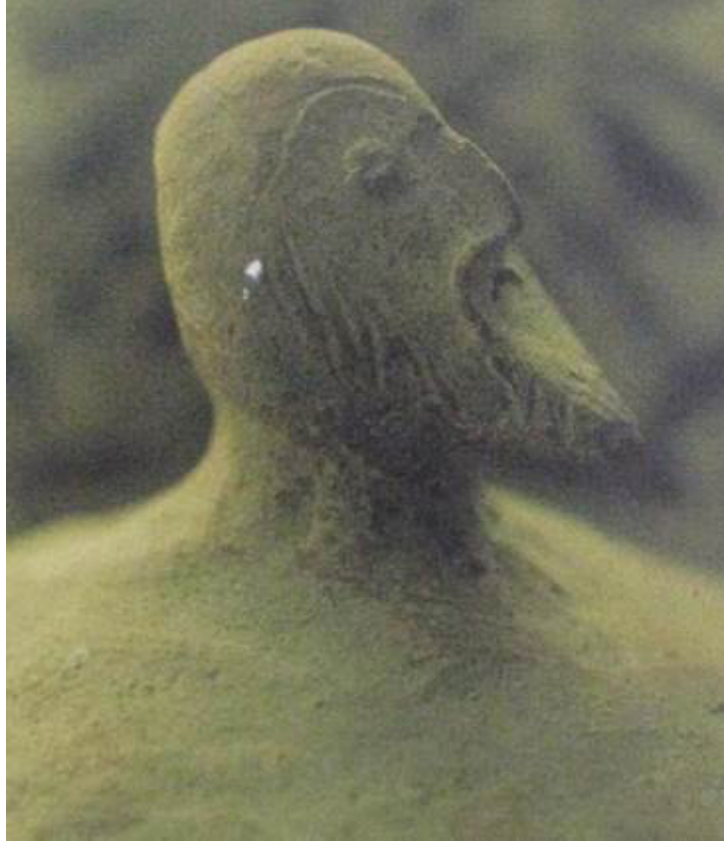
30. Kırgızistan, Burana'daki Ören Yeri Müzesi'nde bulunan ölü kemiği muhafaza kaplarından biri. Pişmiş toprak. Göktürk devri (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2017).

31. Kırgızistan, Burana Ören Yeri Müzesi'nde bulunan ölü kemiği muhafaza kaplarından bir örnek. Pişmiş toprak, Göktürk devrinden (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu, 2017).

32. Kazakistan, Taraz, ölü kemiği muhafaza kabı. Kostobe Nekropolü (Anonim 1991).

33. Kazakistan, Taraz'dan, ölü kemiği muhafaza kabının kapak kısmından ayrıntı,7-9. yüzyıl (K. Baipakov-R. Nasırov 1991).